

U 4199

Slovanská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186287706

3186287706

№, 4199.

42933.

и 4199

Т. Шевченко в дорозі з заслання.

[2 серпня 1857 р. до 27 березня 1858 р.]

Критично-біографічний нарис.*)

Написав

О. Я. Кониський.

Життєписний матеріал про подорож Шевченка з десятилітнього заслання до Петербурга — невеликий об'ємом, за те широкий змістом і повен певних фактів. Найголовнішу частину сего матеріалу постають нам власноручні „Записки і Листи Шевченкові. Тут, в тих фактах і думках, що позаводив поет до Записок та до Листів, ми бачимо його день скрізь день, бачимо його таким, яким він був під той час, скинувши з своєї шиї ярмо неволі, з своєї душі військові кайдани, з свого язика і думок цензуру військової казарми. Поет стоїть перед нами на всю свою постать фізичну і духово-моральну: він нічого не приховує, ні з чим не таїть ся, ні про людей, ні про себе самого. Хоч які-б там не трапляли ся, часом геть несмачні, подробиці життя щоденного, Тарас не пильнує причепуровати їх, а заводить їх до свого журналу просто, щиро, правдиво, не вважаючи на те, що часом ті подробиці не на користь йому.

Читаючи в тих подробицях інколи звістки такого змісту, що недобре нас вражають, ми одначе чуємо, що сила щирости і міць правди ще більш надять наше серце до Тараса, яко до чоловіка; ще глибше любимо його, яко горожанина України, ще поважніше кладемо поклони перед теплом його чистого серця, перед горячим та безкраїм його патріотизмом, перед сьвятою та сьвітлою любовю його до людей, найпаче до простого, зневоленого народу і нарешті перед його геніяльно віщим словом.

*) Два попередні нариси про перебування Шевченка на заслання хоч і написані, але я спинив ся друкувати їх, сподіваючись розжити ся на нові матеріали і перевірити дещо з старих матеріалів, що показали ся тепер геть непевними. — Автор.

Рівняючи Шевченкові твори поетичні до його прозаїчних і часом дрібно-реальних Записок, ми в перших дивуємося його величності високої, інколи недосяжній; а в останніх нас дивує і вабить його простота благородна, його чарівниче, прекрасне, сердечне поводження з людьми, однакове в відносинах з кожним чоловіком, хто-б він не був. Тарас, яко чоловік, ні на одну йоту не переміняєть ся ні перед високими урядниками, ні перед простим писарем, ні перед дуками-аристократами, ні перед їх крепачами, ні перед богатирами-мільйонниками, ні перед злидарями. Він бачить тільки і перш за все чоловіка і в кожній людини він, перш за все, шанує правду, любов до сьвіту і волі, до всего честного, благородного. Де-б він не спостеріг, чи в штуці, чи в письменстві, чи в живому факті життя реального почуттє прекрасного, правдивого голос його серця однаково обзиваєть ся голосною струною. І ми про його, більш ніж про кого иньчого, можемо правдиво мовити словами другого поета:

„На все отозвался онъ сердцемъ своимъ,
Что просить у сердца отвѣта“.

А з другого боку помічаємо, що в серці нашого поета, немов під вітер на морі, ребрами встають хвилі-гори глибокого обурення на всяке лиходійство, неправду, неволенне людей і людського життя і духу. Дух поета лютує проти гнобителів. Благородного огню того лютовання не погасили і не охолодили тяжкі кайдани десятилітньої неволі тюремної. Поет наш і в великому і в дрібному, і в незвичайному і в щоденному, буднішньому, і в щастю і в нещастю, і на волі і в острожі, скрізь однаково — чоловік благородний, з чистими, як роса в ранці, серцем, з палкою, як огонь, душею. Таким бачимо його в записках, в листах його і в споминках його.

Сим то й не можна міні жалковати, що про час життя поета в дорозі з заслання — материял невеликий обємом. Більшість материялу життєписного, от як споминки і згадки приятелів, не додавали-б нам нічого нового задля характеристики Шевченка. Одначе дивна річ: від часу перебування Шевченка в дорозі з заслання минає 38 років, а досі, з його нижегородських приятелів ніхто опріч Піунової, [та й то між иньчим тільки] не оголосив ні споминок про Шевченка, ні листів його. Тим часом річ певна, що Шевченко, покинувши Нижній-Новгород, листовав ся з Нижегородцями, на пр. з Кандинським, з Брилкиним і з иньч. Де ті листи??

І примиренному приснять ся
І люди добрі, і любов,
І все добро і встане в раяці
Веселий і забуде знов
Свою недолю; і в недолі
Пізнає рай, пізнає волю
І всетворящую любов.

Шевченко [„Кобзарь“, т. II, стор. 188.]

I.

За три дні переплив Шевченко на хісткому човні Каспійське озеро-море і о 5 годині вечера 5/17 серпня 1857 р. дістав ся в Астрахань. Колишня столиця татарсько-астраханського царства, а тепер місто портове не сподобало ся Тарасови. Підпливаючи до Астраханя поет бачив біля берега сотні кораблів і цілий ліс щоглів і гадав собі, що Астрахань щось похоже на Венецію під час дощів, але-ж... Побачив, що хоча рукав Волги, завбільшки як Босфор і підперізує, але не Золотий Ріг, „а купу гною смердячого“. Кажучи правду, що могло сподобати ся поетови в Астрахані? Хоча він цілих сім літ нічого не бачив, опріч дикого степу та убогих будівль казарменних в Новопетрівському, а проте його чуття художницьке не вияловило; любов до зграбного, до гарного не виснажила ся. Тим часом Астрахань і тепер ще місто майже не культурне; а тоді тим паче „Будівлі убогі, на улицах брудота, ні готелів, ні путящих ресторанів нема; крамниці убогі, тільки бібліотека мізерна, жіноцтво неприродно біле і переважно сухорляве. Панує твар комлицька. Вираз її простодушний і рахманний“. Тарас спостеріг, що ліпші слуги і робітники з Комликів. „Житло Комликів, — каже він в своєму журналі, — кибітка, професія — рибальство і взагалі важкі роботи“.

Ще в Новопетрівському Шевченко приміркував собі їхати з Астраханя до Нижнього Новгороду водою по Волзі. Пропливши в Астрахань довідав ся, що парохід вернеть ся з Нижнього не швидко ще і попливе назад з Астраханя після 20. серпня. Плисти на пароході в Каюті Тарасови браковало гроший. Треба було плисти на бараці, що йти ме на буксирі у парохода. Купивши білет на плавбу, мусів він сидіти в Астрахані і нудити ся більш двох тижднів, доки рушить парохід. В Астрахані перебував тоді в якихсь урядових справах пляц-ад'ютант

Бурцов. Тарас заквартировав у його, але не надовго, бо Бурцов заходив ся дружити ся; 17. серпня мусіло бути весілля; тим то Тарасови треба було знайти собі иньчу квартиру. Попошукавши днів зо два квартири, він нарешті знайшов якусь комірчину за 20 коп. поденно і перебрав ся сюди 12. серпня. Переночувавши на новій квартирі, в ранці пішов Тарас відчинити віконницю. Ледві став відчиняти, „якийсь бородач“ линув з вікна поміями і, звісно неумисне, облив Тараса, та ще, каже Шевченко, „мене-ж і вилаяв, кажучи, що мене чорт носить так рано попід віконню“. І я вилаяв його „старим ослом бородатим“ — признаєть ся Тарас.¹⁾

В новому чужому місті приїзій людині, що́ не має там ні діла, ні знаємих, завжди нудно сидіти, та ще отак як Шевченкови, що вирвав ся з неволі і, натурально, жадав швидче дістати ся до столиці. Треба було чим-будь розганяти нудьгу і денебудь убгати нудний час дождидання пароходу. Річ натуральна — оглядати місто. Тарас так і робить: вештаєть ся по брудних улицах Астраханя і бачить, що „Астрахань просто острів, перерізаний кількома смердячими болотами. Будівлі порозкидані, і всю оту величезну та незграбну, сіру купу валяви увінчують зубчасті білі мури Кремля, та стрійний собор велеліпний на пять бань московського штибу XVII. віку. Губернаторський дім здаєть ся овиею, як прирівняти його до сусідніх халупчин: під домом репрезентанта висшої адміністрації — крамниці з кумисом“. Обійшовши усі улиці, поперечитувавши усі великі і малі вивіски, провідавши і книгарню, взагалі огледівши Астрахань, Тарас виводить з сього огляду, що „се місто погане, зовсім нікчемне, осоружне“ і каже: усяке місто, хоч би таке, як Белебей в Оренбурщині, повинно-б справити добре вражінне на людину, що отак, як я, червіла сім років в пустині голій. Отже зі мною не так стало ся: значить, я ще не зовсім здичавів... Се добре!²⁾

На другий тиждень обставини і умови перебування Шевченка в Астрахані переініли ся трохи на ліпше і та переіміна зробила добрий вплив на його дух.

Одночасно з ним були визволені з Новопетрівської хурдиги декотрі Поляки, що справляли там теж покуту за любов до волі рідного краю. Між ними був і Фялковський. Одночасно з Шевченком і вони приплили в Астрахань. Тут повитав їх земляк їх лікар Зброжек Тимко, годованець київського університету. Довідавшись від своїх земляків, що й Шевченко визволений з неволі і по дорозі перебуває в Астра-

¹⁾ „Записки“, стор. 100.

²⁾ „Записки“, стор. 94—98.

хані, Зброжек подав про се звістку своїм знаємим Українцям, які були на той час в Астрахані: Іванови Клопотовському, Неабытовському, Одинцеві і ин., дітям київської Alma Mater-і. Дехто з них, як от Клопотовський, перебуваючи у Києві, особисто знав Шевченка і всі вони глибоко шанували його, яко національного поета і страдальника за волю і добро рідного народу. Усі вони кинули ся витати Шевченка в його комірчині.

15. серпня в журналі Шевченка Клопотовський власною рукою записує, що в той день він повитав „з превеликою радістю в далекій чужині старого свого професора, найдорожшого та любого поета; повитав його яко батька, яко брата, яко друга великого“.

Не тільки Українці, але дехто з Великоросів з ентузіазмом витали визволеного з неволі поета. Так Федор Чельцов в Шевченковому журналі 16. серпня „вельми дякує Богови, що сподобив бути кілька годин у купі з батьком милим з Тарасом Григоровичем Шевченком“.

Поляки теж не відстали й собі. „Славетний Кобзарю Народний! — витає Тараса Зброжек: — Твоє теперішнє перебуваннє серед нас робить мене зовсім щасливим і отсі години ніколи не зникнуть з моєї памяти. Стократ благословляю отсей день великий, коли небо дало міні спізнати особисто Тебе, великого і непохитного оповідача правди“. [„Записки“, стор. 103].

В Астрахані перебував тоді саме багатир-мільонник О. О. Сапожников. Шевченко знав його ще року 1842 невеличким хлопцем. Тепер він відав, що Сапожников живе в Астрахані і проходячи раз по одній улиці, помітив великий будинок з написом: „Домъ Сапожникова“; але згадавши, що Сапожников „на астраханському обрїю є зорею брилянтовою, та ще й безплатним метрд'отелем“, Тарас не пішов до його. Тим часом Зброжек 15. серпня переказав Сапожникову, що Шевченко в Астрахані, і на другий день Сапожников і Шевченко оновили стару знаємість. В особі Сапожникова Тарас зустрів людину просту, добру і високоблагородну.

Ото-ж новим і старим знаємим Шевченка прийшла добра думка пошанувати нашого поета гуртовим бенкетом.

От що пише Шевченко про другий тиждень свого перебування в Астрахані: „З 15. до 22. серпня у мене в курявім і бруднім Астрахані було таке сьвітле сьвято, якого на моєму віку міні ще не трапляло ся. Земляки мої, більшість їх Княни, так щиро, так радісно, так по братерськи привитали моє визволеннє з неволі і свою гостинність так розгорнули, що не дали міні самому проводити свої записки, а взяли на себе“.

Очевидна і зовсім річ натуральна, що астраханські привітання окрилили, підбадьорили сьвіжою силою дух поета, так як ту квітку, причавлену спекою, бадьорить і сьвіжить чиста, сьвіжа роса. Привітання астраханські були першим ступнем по тій стежці, де Українці сьвідомо справляли свій сьвятий обовязок прилюдного і заслуженого пошановання генія рідного слова і великого страдальника. З Астрахані почав ся прилюдний суд і осуд тієї великої історичної несправедливости тяжкої, що заподіяно над Шевченком 30. мая 1847 р.

До слова сказати: що за фатальний, що за сумний отсе день в історії нашого письменства. 30. мая 1847 р. знівечено Шевченка; 30. (18.) мая 1875 р. заковано в кайдани українське слово. Чудне щось!...

„Спасибіг вам! — дякує Тарас своїм астраханським прихильникам: — ви наділили мене таким щастєм, ви надали міні таких радощів, що моє вдячне серце ледві їх вміщує. Память про отсі найщасливіші дні я не до прозаїчних записок своїх заведу, а схочу в скарбниці серця свого“.¹⁾

Сапожникову тоді саме треба було з усією своєю родиною їхати теж до Петербурга. Він наняв собі до Нижнього Новгороду той самий пароплав „Князь Пожарський“, на буксирній барці котрим бажав плисти і Шевченко, і купив собі білет. Тепер Сапожников прохав Шевченка подорожувати з ним в каюті.

Тарас згодив ся: куплений білет він віддав капітану парохода, просячи подарувати його першому злидареві. Капітан „Князя Пожарського“ Кашкин на той білет взяв замість одного п'ятьох злидарів, що не спроможні були навіть по одному карбованцю заплатити за переїзд до Нижнього.

22. серпня „Князь Пожарський“ рушив з Астраханя.

II.

Не по рудому киргизському степу пустині подорожував тепер Тарас; не „по заспаних хвилях“ моря Аральського плыв він тепер. Перед очима поета розгорнув ся тепер широкий, блакiтно-сріблястий шлях красуні Волги, облямованої зеленими, часто стрімкими берегами. І плыв тепер Тарас не в гурті темних, часом п'яних, зневолених жовнірів, а в товаристві людей осьвічених і прихильних до його. А про те всі обставини плавної на „Князю Пожарському“ залевне зворушували в Тарасовому серці пережите тяжке минуле... і, певна річ, нікому не чути

¹⁾ „Записки“, стор. 104.

питання: за що? не раз здіймало ся на серці у поета. Хоч би яке любляче, м'яке, всепрощаюче серце не було у чоловіка, він до віку не спроможен забути незаслуженої тяжкої наруги і зневаги, та ще таких, яких завнав Шевченко.

Забути їх живій людині — значить забути самого себе. А чи се річ можлива? Можна простити їх; але забути не можна. Я ще раз певен, що плывучи з Астраханя, Шевченкови не можна було не нагадати плавби і по Аральському озеру і по Уралу в Гурев-городок в жовтні 1850 р. Я певен, що споминки його в ту годину бризкали кровю з самого серця так, як колесо „Князя Пожарського“ бризкало срібною піною.

Пливе „Пожарський“. Носом своїм він ріже-оре шкляний шлях Волги і гуде тихо, поважно, наче він гордує, що везе на собі найдорогоцінніший скарб України. Природні обставини надають ще більш гордоців і торжественно-тихого бенкету. „Ночі тихі, місячні; чарівничо-поетичні ночі. Волга поняла ся прозорим туманом і, немов те зеркало безкрає, відбиває в собі красуню ніч, бліду, чарівну ніч. Відбиває і стрімкий берег, інде порослий купами зелених дерев. Декорация невимовно гарна“. Вона солодким спокоєм напоювала і заспокоювала збентежені Тарасові нерви і наче та ніжна неня голубила-присипляла і запевняла, що ні барабан, ні „Заря“ не потурбують вже ізмученого серця поета. Замість барабана і „Зари“ покриває гук иньчий; покриває німа гармонія привабливої, чарівної краси природи, та тихий задушевний голос скрипки, що серед тихої ночі так чарівно, м'ельодійно лунає з чердака пароплава. Шевченко взагалі любив музику, а скрипку тим паче. І от він слухає вже третю ніч, як на пароході вільно відпущений з кріпаків розливає чарівні гуки Шопенових мазурок. „Отсіх славянських пісень сердечно-глибоко сумних я ніколи не наслухаюсь, — пише Шевченко 27. серпня: з тієї скрипки, — додає далі поет, — вилітають стогнання і заливають ся в один стогін протяжний та суворий. Чи скоро-ж сей стогін долетить до твого уха, наш Боже праведний?“ — питаєть ся поет.

Нові обставини, нове товариство інтелігентних людей і воля, так впливали на Тараса, що першими днями плавби він не спроможен був ні до чого взяти ся; навіть ретельно не писав кілька днів свого журналу. „Усе нове товариство, подорожні люди — пише Тарас в журналі, такі щирі і приятні, прості, що я з радощів не тямлю, що й робити; тільки то назад, то наперед бігаю по чердаку, неначе той школяр, що вирвав ся з школи. Отакий несподіваний зненацька контраст не дає міні прийти до себе. Людське поведження зо мною здаєть ся міні чимсь неприродним, неймовірним...“

А властиво в поводженню з Тарасом його подорожніх товаришів не було нічого незвичайного. Десятилітнє життє в казармі в пустині, життє зневоленням жовніром налило в душу до його такої нелюдської трути, що діло звичайної уваги і приязни людської здавало ся йому незвичайним чимсь. От з отих підкрислених в горі слів ще раз бачимо, які були відносини до Шевченка на заслання і які умови життє довело ся йому перетерпіти.

Сапожников дав Тарасови багацько книжок і нових журналів. Коли перші вражіння нових обставин трохи втихомирили ся, Тарас пильно взяв ся до духових наїдків: взяв ся читати. Кілько то часу він майже нічого не читав; нова література, нові напрямки, слово, трохи визволене по смерти царя Миколи з цензурної неволі, не доходили до Новопетрівської тюрми. Тим то тепер Шевченко походив на чоловіка, що довгий час голодував, животіючи єдине хлібом та водою, а тепер після довгого голодання, перед ним стоять смачні наїдки; їдз до схочу.

Капітаном на пароході трапив ся чоловік освічений, охочий до ліберальних і артистичних творів письменства, яких у його в портфелі було чимало в запасі. І от з 2-ого дня вересня на „Пожарському“ в каюті капітана пішли літературні читання. Читають твори Венедиктова, Салтикова Щедрина, читають „Полярную Звїзду“ Герцена і там в їй твори повішеного 14. грудня Рилєєва, „Войнаровський“, „Наливайко“, — все те з минулого історичного життє України... Шевченко впливає ся змістом і думками тих творів. В журналі своїм 5. вересня під впливом читаного поет пише: „Гоголе, наш безсмертний Гоголе! Якими радощами радїла-б душа твоя благородна, побачивши навкруги себе таких учеників генїяльних [як Салтиков]. Други мої, щирі мої! пишїть, подавайте голос за оту чернь горопашну, за отого смерда безсловесного, зневоленого“.

Завжди помічаємо ми, скоро стрїнеть ся Шевченко чи з освіченими людьми, чи з новими звітками часописними, першим ділом і більш за все займає його питаннє про визволеннє кріпаків. Тодї вся Росія і все її письменство жило тим питаннем. І скрізь помічаємо ми, що десятилітня неволя не викоренила у Шевченка благороднїшого бажання визволення кріпаків з неволі.

Але природа надїлила нашого поета не тільки огнем любови до чоловіка, до волі і сьвіту; вона дала йому і огонь ненависти, огонь гнїву і обурення проти неправди, неволі, проти гнобительства і утисків. Проти прихильників кріпацької неволі він так обурював ся, що не спроможен був інколи провадити з ними звичайну бесїду.

В дорозі ми й стріваємо саме такий злучай. 9-ого вересня в каюту до капітана зібрало ся подорожне товариство пити чай. Прийшов і з другого парохода капітан Яків Возницін, дідич з тверської губернії. Спостерігши з розмови, що Возницін, хоч „і ліберал, а про скасування кріпацтва говорить з невітохою“, Тарас не схотів вже й говорити з ним.

Думав був Тарас, пливучи пароходом, малювати образки з красовидів Волги і виготовив на те альбом. „З кожною годиною береги Волги стають більш привабливими, читаємо в „Записках“ 29. серпня. Заходив ся був зробити з одного місця нарис. Ова! річ зовсім неможлива: чердак тремтить і контури берегів швидко переміняють ся. Мушу попросити ся з колишньою своєю Новопетрівською гадкою змалювати береги Волги“. Одначе коли випадала зручна година підчас стоянки пароплаву, Тарас пильновав скористати ту годину і зробити малюнки. Так от він змалював комишинську пристань і правий берег Волги біля Комишина і иньч. Вельми бажав він змалювати нарис з так званої могили Степана Рязина; але й тут не пощастило йому; повз могилу проплили перед світом, коли ще було темно.

Почавши з Саратова встають перед Тарасом живі свідки того тяжкого мордовання, яке справляли над ним в лиходійному про його р. 1847.

Як вже відаємо, Миколу Костомарова, видержавши цілий рік в тюремній фортеці, повернули на службу в канцелярії в Саратові. Тут перебував наш історик аж доки не визволено його коронаційним маніфестом царя Олександра 11—26. серпня 1856 р. На весні 1857 р. Костомарів поїхав за границю, щоб видихати хоч трохи життя на заслання і освітити свій дух духом життя і природи європейської. Підчас проїзду Шевченка Костомарова в Саратові не було; жила там тільки блага неня його, що переїхала до Саратова зараз, скоро 1848 р. привезено туди її сина.

30-ого серпня „Князь Пожарський“ зупинив ся біля Саратова. Тарас зараз подав ся до Тетяни Петрівни. „Блага бабуся, читаємо в „Записках“, по голосі мене пізнала; але подивившись на мене, стала непевною: чи не помиляєть ся вона. Коли-ж запевнила ся, що се більш ніхто, як не я, вона, наче сина рідного, привитала мене радісними поцілунками та щирими слізмами. До першої години ночі я сидів у неї. І Господи! чого тільки ми з нею не нагадали! про що ми не балакали! Вона показувала міні і листи свого Миколи з заграниці і лепісточки фіялок, що він прислав до неї в листі, писаному з Штокгольму 30. мая. Сей день нагадав нам тяжкий день 30. мая 1847-ого року і ми, немов діти ті, заридали.“¹⁾

¹⁾ „Записки“, стор. 108.

Шевченко списав тоді Тетяні Петрівні відомі вже читачам моїм вірші: „Весело сонечко ховалось“, вірші писані 19. мая 1847 р., з того приводу, що сидячи в арешті, він побачив з вікна, як неня Костомарова приголомшена лихом, проходила повз вікна і була з скорбот та журби „чорнійша чорної землі“...¹⁾

На другий день за пів години до того, як „Князь Пожарський“ ладен був відчалювати від Саратова, в капітанську каюту прийшов Петро Чекмаров і привитавшись промовив до Шевченка, що „Марія Григорівна, людина вам невідома, ваша землячка і поклонниця наказала міні переказати вам її сестрин поцілунок і привіт з бажаною волею“. Чекмаров привитав нашого поета і від „саратівської братії“. Тарас „довгд себе не тямив від такого несподіваного щастя“.²⁾

З Саратова вісім день плили до Симбірська: погода міняла ся, звістно вересень, осінь і не давала Тарасови малювати. Пливучи повз одиноку голу гору „Царевъ Курганъ“, куди-б то цар Петро I., плаваючи по Волзі, заходив, Шевченко згадує гору біля села Гудзівки в Звенигородському повіті в Київщині і каже: „Може й Гудзівську гору який великий пан освятив тим, що був на ній, але земляки мої якісь не вдатні до того, щоб зберегати в своїй памяті отакі вчинки. Либонь чи не домірковали ся мої земляки, що коли цар зійде на отаку от гору, то се вже не дурно і треба сподівати ся, що він зробив се на те, щоб своїм неситимим оком оглянути і, коли він вояка, дак спостерегти, скільки за одним разом можна вбити вірно-підданих; а коли він, крий Боже, агроном, так ще гірш, найпаче коли трапить ся, що там околиця не родюча. Він тоді „высочайше повелѣтъ соизволить“ зробити її родючою... От тоді й заходять ся потом та кровю хрестян гноїти неродючі солончики (жлаки)“...

Вабило Тараса зайти в Симбірськ та подивити ся на памятник російському історіографови Карамзину. Не поталанило: „Пожарський“ у вечері вже пристав до Симбірська, та ще як на те-ж: дощ, сніг, люта осінь, болото по коліна. „Другий отсе раз, — пише Тарас в журналі 9-ого вересня, — проїзжаю повз Симбірськ і не таланить міні побачити памятник. Першим разом мене везли через Симбірськ 1847-ого р. Тоді було не до памятника: тоді мене притьжом треба було на щось в Оренбурзі і фельд’ггер на осьмий день примчав мене туди“.

13-ого вересня „Пожарський“ спинив ся біля Казані. Тарас вийшовши на берег, пішов до міста і зайшов в університет, щоб розпитати ся, чи не скаже хто, де тепер його київські товариші, кирило-

¹⁾ „Русская Старина“, март, 1880 р., стор. 601.

²⁾ „Записки“, стор. 109.

методіївські братчики Андрузьський і Посяда, заслани того-ж таки 1847-ого р. в Казань, щоб тут кінчили університет? Марна праця! Про своїх союзників він нічого не довідав ся, а тільки вразив своє серце несподіваною сценою: вийшовши з університетського двору на улицу почув він барабан і побачив натовп людей, що проводив якогось злочинця на кару катованнєм. Поміж людьми, що бігли подивити ся на єго гідку процесию, помітив поет молоденьку дівчину з „катеринкою“ і обідранця-хлопця з тамбурином... Поетови „стало не то, щоб сумно, а якось занадто паскудно“ і він швидче вернув ся на пароплав.

Поміж подорожнім товариством трапляли ся іменинники. Вже-ж Сапожников не забував справити чи іменинн, чи день народження і таким чином кілька разів за всю дорогу водою трапляли ся веселі товариські бенкети. Нарешті ранком о годині 11-ій вересня 20 дня „Князь Пожарський“ приплив і об'якорив ся біля Нижнього Новгороду.¹⁾

III.

День був морозний; сонечко привітливо освітіло Нижній Новгород і прегарні околиці його. Ясно було і на душі в Шевченка. Він проїхав $\frac{2}{3}$ своєї дороги; поперед його вже невелика частина і не такого трудного шляху: $1\frac{1}{2}$ дня до Москви кіньми, а там $1\frac{1}{2}$ дня залізницею до Петербурга; виходить, що через 3—4 дні він обійме своїх друзяків щирих Лазаревського і Гулака; поцілує руку своєї „заступниці сьвятої“ графині Анастасії Толстої і, головна річ, побачить свою *Alm-u Mater* — Академію. Певна річ, що такі ясні надії світили в Тарасовій душі, коли він вийшов на берег. Перш за все він пішов в гімназію до Бобржинського, свого земляка і годованця кїївського університету. Бобржинського не було в господі. Тарас пішов оглядати місто з його Кремлем і з стародавними церквами. Стародавний штиб цікавив його, яко художника. Оглянувши пам'ятник Пожарському і Миніну, Тарас знайшов, що сей пам'ятник — „копієчний ганебний подарунок від невдячних нащадків“. Церкву св. Юрія, будовану ще в XVII. в., він признає красунею, а новий собор йому не подобав ся: „будівля гідка, просто величезна ступа з п'ятьома короткими товкачами“.

Не заставши й другим разом Бобржинського в господі, Тарас пішов на квартиру до Сапожникова. Тут зустріла його така несподівана звістка, що знов збентежила йому заспокоєну було трохи душу. Управитель парохідного товариства Микола Брилкин повідав йому, що до його прий-

¹⁾ „Записки“, стор. 123.

шов наказ з поліції, скоро Шевченко припливе до Нижнього, зараз повідомити про те поліцію.

„Хоч я і бував в бувальцях, — читаємо в журналі поета 20. вересня, — а про те отся несподіванка вельми мене збентежила“. Що воно за причина і з якої речі — ніхто нічого не відав.

Переніши свій пакунок з пароходу до Брилкина і ждучи, чого там довідаєть ся Брилкин в поліції, Тарас пішов третім разом до Бобржинського. Щирий земляцький привіт, широкі теплі обійми трохи заспокоїли Тараса. Одначе й на другий день певної звістки ще не було: з якої речі і чи на довго поліція спинила Шевченка, і він, провівши Сапожникова, що поїхав далі до Петербурга, знов охмарив ся смутними думками. „От тобі і Москва, от тобі і Петербург і Єрмітаж і Академія!“ — тужить він в „Записках“ і не диво, що з наболілого серця його вириваєть ся „проклін корпусним і иньчим командирам, безкарним мучителям“...

Зараз побачимо, що така жорстка фраза буде доволі мягкою, коли зрозуміємо, що через канцелярську дурницю поет трохи знов не попав в хурдигу і все таки мусів трохи не пів року перебути в Нижньому Новгороді.

Амнестія дарована Шевченкови царем Олександром II. в квітні 1857 р., не була повною. Шевченка велено визволити з військової служби, але заборонено приїздити йому до обох столиць — до Петербурга і до Москви; не дозволено їхати на Україну і велено перебувати в Оренбурзі. Про се Оренбургський генерал-губернатор граф Перовський повідомив 28. мая 1857 р. [день в день через 10 літ після конфірмації Шевченка] начальника 23 пішої дивізії, [до неї належала залога Новопетрівської фортеці]. Від начальника дивізії такий приказ пішов до начальника I-ого батальону в Уральск. Цілий місяць треба було на те, щоб командир батальону після відповідний приказ своїм підручним в Новопетрівське. Тоді саме, коли командир I-ого батальону Львов робив огляд Новопетрівської залози і муштровав Шевченка прилюдно, у його в канцелярії в Уральську лежав вже приказ про амнестію і тоді то, се-б то 26. червня, помічник його підполковник Михальський написав приказ до ротного командира капітана Косарева, що заслані в Новопетрівську залозу жовніри Хрибчинський, Ольшевський, Фіялковський, Доморацький [все Поляки] і Тарас Шевченко по царському приказу визволені з військової служби; тим то Михальський наказав Косареву, вирядити їх в Уральск почтовим човном через Гурьгород.

Як бачимо, дак в приказі Михальського ніже єдиного слова нема про те, що Шевченкови заборонено їхати в столиці і на Україну. Чому

про се не написав Михальський, трудно вгадати. Чи тому, що гадав, що те обмеження треба було тайти і повідати сього Шевченкови тоді тільки, коли він прибуде в Уральск? Вже-ж він був певен, що наказ його буде справлений сьвято, слово в слово і Шевченко невідмінно прибуде до Уральска. А може се просто була писарська помилка — хто його вгадає. Новопетрівський комендант Іраклій Усков в листі до Шевченка 7. січня 1858 р. між иньчим про отой приказ Михальського висловив ся так: „Ото... Михальський написав галиматні [нісенітниці] про ваше внаволенне з війська“...

Іраклій Олександрович Усков був чоловік добряга і сердечно спочував Тарасови. З приказу Михальського він бачив, що жадного обмеження Шевченкови не прописано; значить: до Уральска його кличуть єдине на те, щоб видати йому „указъ обь отставкѣ“; але-ж „указъ“ можна і переслати; а плептати ся Шевченкови за тисячу верстов — щоб взяти той „указъ“, се-ж буде нове мордованне Шевченкови. Міркуючи так гуманно і льогічно, майор Усков згодив ся, щоб Шевченко не ходив до Уральска і видав йому проїздний білет до Петербурга, а до командира батальону написав, що коли Шевченка кликали до Уральска на те, щоб видати йому гроші на дорогу, дак Шевченко відцурав ся тих грошей; коли-ж його кликано на те, щоб видати йому „указъ обь отставкѣ“, дак Шевченко прохав переслати йому той „указъ“ через Академию художеств в Петербург, де він жити ме“.

Здавало ся усе гаразд. Тимчасом 23-ого серпня прийшла з Уральска звістка до Ускова про ті обмеження, які в амнестії постановлено задля Шевченка! Усков спостеріг, що вскочив в халепу. Властиво кажучи жадної помилки він не вчинив; але-ж войско, формалістика та дисципліна вимагали, щоб Косарев вирядив Шевченка до Уральска, ретельно справляючи наказ свого начальника. Отсе раз; а друге — ще гірш: Усков дав Шевченкови в білеті дозвіл їхати туди саме, куди їздити Тарасови цар заборонив!

Усков переполюшив ся і ту-ж мить післав в Астрахань наказ до свого ад'ютанта Бурцова, щоб він, коли Шевченко ще в Астрахані, спинив його, відібрав проїздний білет і вирядив до Уральска. А коли Шевченка в Астрахані вже нема, дак зараз відіслати до поліції в Нижній Новгород, в Москву і Петербург прохання його, Ускова, щоб зараз спинити Шевченка, скоро він туди приїде.

На превелике щастє тоді, коли Усков писав своє посланіє до Бурцова — Шевченка не було вже в Астрахані. Але якої знов лихої долі зазнав би наш горонаха, коли-б був посидів в Астрахані ще з тиждень? Мусів би безапеляційно знов перепливати через Каспійське море і подорожувати до Уральска, а далі й до Оренбурга і там сидіти

знов в „широкій“ тюрмі. Мабуть лиха доля на сей раз заспала, а добра тим часом посприяла Тарасови.

Бурцов одержав папери від Ускова 29. серпня, коли „Князь Пожарський“ з Шевченком підпливав вже до Саратова. Довідавшись, що Шевченка нема вже в Астрахані, Бурцов післав по адресі прохання Ускова і, певна річ, додав і від себе звістку Нижегородській поліції, що Шевченко пливе на „Князі Пожарському“. Ся звістка попередила Шевченка, прийшла до Нижнього Новгорода раніш ніж приплив „Князь Пожарський“. І от поліція повинна була відібрати у Шевченка білет і самого його повернути до Уральска!¹⁾

„Що-ж його тепер діяти з такою пригодою?“ — журив ся Тарас. Нові приятелі його Брилкин, Овсянников і Кашкин порадили „занедажати“. Тарас і сам згодив ся „що не гріх буде лицемирством обігнати підлість“. А остання вразила його так, що коли-б не отся порада добрих людей, так, каже він,²⁾ „довело ся-б міні тепер сидіти за ґратками і дожидати „указа обь отставкѣ“, або просто кинути ся в обійми красуні Волги. Здасть ся останне чи не було-б лекше“.

Поліцмайстром в Нижньому Новгороді був тоді ґвардії полковник Лана, а помічником у його Кудлай; люди осьвічені. Вони розуміли, що вимагання — повернути Шевченка до Уральска, було-б нелюдським жордованнем чоловіка і так вже доволі вимученого і що тут опріч нікчемного формалізму — нема про що й говорити. До того-ж і губернатором тоді у Нижньому був чоловік трохи ліберальний, Муравев [не той що потім вішав людей у Вильні]. Нарешті і час тоді був в Росії — добрий: над нею витав дух оновлення і, здавало ся, над нею сходить сонце волі і правди.

Тим то поліція не турбовала Шевченка. 1-ого жовтня Лана з лікарем Гартвігом завітали до його і списали протокол, що поет слабує на якийсь довгий недуг. Тарас став певним, що подорож його до Оренбурга річ непевна тепер.³⁾

Губернатор Муравев, давши Шевченкови дозвіл перебувати „до одужання“ в Нижньому Новгороді, післав в Оренбург лікарське свідоцтво Гартвіга. А сам Шевченко за порадою добрих приятелів, а більш за все графині Толстой післав просьби: в Оренбург — до нового генерал-губернатора Катеніна, щоб не вимагали від його приїзду в Оренбург і в Уральск за „указомъ“; а в Петербург до графа Федора

¹⁾ „Русская Старина“, Май, 1891 р.

²⁾ Записки, 124.

³⁾ іbid. стор. 128.

Толстого, щоб виклопотав йому дозвіл хоч на два роки приїхати до столиці, щоб ще повчити ся в Академії.

Уся отся нова переписка неминуче мусіла задляти ся, вже через те єдине, що залізниці тоді з Нижнього Новгороду ще не було, а почта ходила собі повагом. Але хоч би як не задляла ся відповідь з Оренбурга і з Петербурга, мусів поет сидіти в Нижньому Новгороді і „хорувати“ доки не прийде та чи иньча відповідь. Надії більш було на добру відповідь.

IV.

І відповіді тієї мусів ждати Шевченко трохи що не цілого пів року. Не можна сказати, щоб за сей час життя його в Нижньому Новгороді трапляли ся які незвичайні пригоди, щоб-б видавали ся лихою чи доброю стороною: до таких можна хіба зареєструвати невдатне сватання його до Піунової, та приїзд до Н. Новгороду його великого дружки артиста Михайла Щепкина.

Звістно і без таких надзвичайних випадків життя поета не йшло рівною ходою, як воно йде у людей звичайних; повно у йому переходів, перемін в становищі духа, повно енергії, як завжди буває з такими як Тарас великими і глибоко перенятливими людьми. Прокидало ся те фактами дрібними, але прокидало ся під барвою властивою тільки людям видатнійшим. Жадного дрібного вчинку в життю Шевченка не треба й не годить ся нехтовати. Тим то ми й переглянемо життя його в Нижньому Новгороді день скрізь день.

На знаємості в Нижньому Новгороді з людьми інтелігентними Тарасови недостачі не було. Нижегородці щирсердо і гостинно витали його і ми й тепер вважаємо за обовязок висловити сердечну подяку Українців Нижегородцям за привітну гостинність до нашого поета. Ледві чи була в Нижньому Новгороді така осьвічена господа, щоб двері її не були на встеж відчинені задля віщого кобзаря України. Не тільки люди звичайні, але й люди видатнійші, аристократи, богатирі, князі, починаючи з губерського маршалка вважали за честь і шанобу для себе знаємість з тим, кого три місяці назад капітан Косарев велів муштровать прилюдно на пляцу по кілька годин що дня.

Опріч Брилкина, Овсянникова і Шрейдерса, яким Шевченко і які Шевченкови стали людьми своїми, близькими, між знаємими Тараса в Н. Новгороді бачимо князів Голицина і Трубецького; генералів Ваймарна і Фрайліха; начальницю дівочого інститута генеральшу Дорохову; бачимо відомого критика музичного Улибашева і иньч. і иньч. Ми й

тепер радіємо читаючи звістки, як сердечно витали в Нижньому Новгороді нашого поета.

Бачимо, одно слово, що життя Тараса пішло не згірш і з боку околишнього ні що не нагадувало йому, що він все таки сидить на припоні, під доглядом поліції.

З свого перебування в Ниж. Новгороді Шевченко пильнує скористовати ся перш за все задля свого духа і свого олівця художницького. Перебуваючи на заслання він майже зовсім не мав хліба духового. В листі 12 листопада р. 1857. до графині Толстої він щиро признаєть ся, як він з'убожів на хліб духовий: „Міні, — пише він, — неминуче треба було якоїсь зупинки між Північною Пальмирою і степом киргізським; інакше я прибув би до вас сущим Киргізом. Впродовж 10 літ я, опріч „Русского Инвалида“ пічого не читав. От ви і гадайте собі, яким темним чудаком прибув би в товариство людей освічених! Тепер книжок у мене сила. Я читаю запоем і раюю читаючи“.

Книжок дійсне не бракувало. Опріч звичайної преси російської того часу, опріч книжок українських, що поприсилали до його з столиці Куліш, Лазаревський і иньч. приятелі, він добував ще російські книжки, видані за границею. У Англичанина Гранда роздобув він видану Герценом в Лондоні „Полярную Звѣзду“ р. 1856. „Намальовані на обкладці її портрети наших апостолів-мучеників [повішених за 14. грудня] вразили мене, — пише Тарас 3. грудня, — так тяжко, так скорботно, що я не спроможу ся відпочити від сего темрового вплину. Як би то добре було, коли-б хто на спомин отсієї скорботної події видав медалю. З одного боку вибити-б портрети отсіх велико-мучеників тай підписати „перші російські благовістники волі“, а з другого боку патрет „Неудобозабываемого Тормази“, під ним підписати: „не перший російський катюга коронований“.¹⁾

Кладучи поклони перед подією 14. грудня р. 1825, глибоко шануючи діячів її, так званих „декабристів“, Тарас стосуєть ся одначе до них небезкритично. В „Записках“ його читаємо про декого з декабристів от які замітки: „У Якобі стрівав ся і благоговійно спізнав ся з декабристою Іваном Анненковим, що вертає з Сибіру [по амнестії 26. серпня]. Сивий, благий і величавий засланець. В бесіді його нема й тіни озвірення на своїх жорстоких суддів, навіть добродушно кепкує з фаворитів коронованого фельдфебля, з Чернишова і з Левшина, що був головою верховного суду [над декабристами]. Благоговію перед Тобою один з наших первозванних апостолів“.²⁾ Але трапила ся другим

¹⁾ „Записки“ стор. 141.

²⁾ *ibid.* стор. 136.

Коли додамо ще, що 9. лютого 1858 Шевченко написав вірші: „Доля“, „Муза“ і „Слава“, то отсе буде і все те, що нового віршованого написав він підчас свого перебування в Нижньому Новгороді.

За те він чимало працював над старими своїми творами, над тими саме, що він називає „Невольницькою поезією“. Про се річ трохи згодя.

VI.

Ми вже відаємо, що Шевченко дуже любив театр і музику. Знаємо, що ще коли жив у Ширяєва, а тим паче коли приятелів ся з Брюловим, він часто ходив до театру і на концерти. Опинившись на заслання він десять років не був ні в театрі, ні на концертах; не чув ні драми, ні опери, ні взагалі музики, не зазнав жадної людської громадської розваги без казарменно-військового характеру. Задля кожної більш-менш освіченої людини, тим паче задля художника-поета, такий „піст“ вельми тяжкий.

І коли у Шевченка прокинуло ся в Нижньому Новгороді бажання задовольнити отсю людську потребу громадськими та товариськими розвагами, до яких він звик за молоду в Петербурзі, то се було цілком натурально.

Одначе в Нижньому Новгороді не геть-то багацько було такої розваги. Був добрий будинок театральний; але сталої трупи не було. Приїздила вона тільки на ярмарок та інколи зимою, коли трапляли ся „вибори“, або який инчий з'їзд шляхти.

Зимою р. 1887 мусіла зібрати ся до губерньського міста шляхта на пораду по приказу царя „про скасування кріпацтва“. Трупа прибула заздальгідь до сего з'їзду і розпочала спектаклі 1. жовтня драмою Потєхіна „Судъ людской не Божій“. Шевченко, натурально, ходив на спектаклі доволі часто, хоча ні гра акторів, ні репертуар не задовольняли його. Драму Потєхіна він справедливо признає „ка-зна-чим“. Сподобала ся йому тільки оркестра; вона добре грала Моцартову увертуру з „Дон-Жуана“. Другим разом він був в театрі 5. жовтня і каже, що „вперше бачив драму Коцебує „Сынъ Любви“. Головну ролю грала артистка московського театру Василєва, грала натурально, благородно, а всі останні по партацьки.“¹⁾ За тиждень він знов в театрі і помітив, що „молоденька акторка Піунова грала натурально, граціозно. Легенька, жартовлива роля пристала їй і до лица і до віку“. Молодість і свѣжість Піунової звернули на себе Тарасову увагу, до того-ж і цілий спектакль випав добре. Виходячи з театру, він нехотя згадав Петер-

¹⁾ „Записки“, стор. 134.

бург і подумав собі: „А які то там тепер спектаклі? Хоч би одним оком подивити ся“.¹⁾

З того дня Тарас починає частіш ходити до театру, знаємити ся особисто з акторами і перебувати в товаристві їх. Найбільш подобали ся йому актори Володимиров, Платонов, Климовський і Піунівна.

На око, здавалось би кому, що Шевченкови нічого вельми нудьговати та сумувати! По всему місту і по всіх станах його людности, є у його і нові знаємі і нові приятелі. Від поїздки в Оренбург його виводили: 23. жовтня прийшла з Оренбурга від генерал-губернатора відповідь, що Шевченкови заборонено їздити в столиці і що він перебувати ме в Нижньому Новгороді під потайним доглядом поліції. Звістка ся вразила Шевченка. „Гарна, каже він, — отсе воля! Собака на припоні!“²⁾

І от ми бачимо, що Тарас все таки нудить ся, сумує чує себе серед натовпу самітним. Такі натури як Шевченко часто-густо зазнають самотности, хоч серед якого натовпу, коли біля них нема душі близької, нема серця спорідненого.

У Тараса в Нижньому чимало було приятелів; але то були приятелі чоловіка-страдальника, покараного тяжко, не по заслугі: йому серед тих приятелів браковало людини, щоб розуміла його українську, національну душу; щоб розуміла і серцем спочувала його думкам і ідеям. Хоч і як добре йому в Н. Новгороді, але він чув і бачив, що він на чужині, та ще й на припоні!... Душа його рвала ся летіти до любої академії, до друзяків Українців. Раз якось під годину такої нудьги серце шепнуло йому добру думку, покликати до себе Куліша, Щепкина і Лазаревського.

Михайло Семенович Щепкин був щирий і давній Шевченків друзяка. Давно єднали їх і обставини і погляди і думки. Щепкин, як і Шевченко — син кріпака і самоук з геніяльним талантом артиста. Як і Шевченко — він власними силами протоптав стежку в сферу людей освічених; в сферу ліпших людей свого часу. Погляди його, соціально-моральний і національний світогляд сходили ся з Шевченковим. „Опіка“ не минула і його. Коли йому йшов вже 70-ий рік його віку, московський генерал-губернатор Закревський зареєстрував його до гурту „неблагонадеждных“ і дав атестацію, що „Щепкинъ жаєлаєть перевороту и на все готовъ“. Такою думкою Закревський переняв ся з того, що довідав ся, що на одній вечірці Щепкин радив драматургам, щоб вони теми задля драм брали з творів Герцена.

¹⁾ *ibid.*, стор. 157.

²⁾ *ibid.*, стор. 137.

З Шевченком Щепкин спізнав ся і сприятелив ся ще за кілька років до заслання Тараса.

12. листопада Шевченко пише до Щепкина: „Друже мій давний! Друже єдиний!... Як бй то нам побачити ся, як бй то нам часиночку подивити ся один на одного; хоч годиночку поговорити... Я ожив би, я напоїв би серце своє твоїми тихими речами, пеначе живущою водою. Тепер я в Нижньому Новгороді на волі, та на якій волі! як собака на привязі. Так щоб подивити ся на тебе, великий мій друже, я, сидючи отут, отщо вдумав: чи не найдеть ся коло Москви якого села, або хутора з добрим чоловіком? Як що можна буде побачить ся нам і поколядовать на сіх сьвятках, то поколядуємо укупі“.¹⁾

Щепкин зараз дає відповідь, що можна їм з'їхати ся в селі Никольському [маєтність його сина] за 40 верстов від Москви і додав: „а коли така поїздка буде тобі через що небудь неможливою, то я сам приїду в Нижній, не на те тільки, щоб побачити ся і поколядовати укупі, а щоб побалакати про дещо богацько. Може моя стара голова наведе й твою на добру думку“.²⁾

Невимовно муєв зрадіти Тарас з такої відповіді Щепкина і 5. грудня між иньшим пише до Куліша:³⁾ „А що як би і ти забіг за ним [за Щепкином] та вкупочці і прилетіли-б до мене... Тут би ми порадили ся з старим майстром і про твої записки і про моє нікчемне добро. Прилітай, мій голубе сивий, хоч на тиждень; хоч на один день... Я жду тебе, а ти стань міні за рідного брата“. Посилаючи отсей лист Шевченко каже собі на думці:⁴⁾ „Який би я був щасливий, коли-б стало ся так як я бажаю! А чей же може й станеть ся!“

Ні, не стало ся, або певнійш сказати: стало ся та не зовсім так. На огонь широко-сердних, радісних сподіванок поета, Куліш линув цєбром холодної води:⁵⁾ „Не подобає міні, — відповів він Тарасови: — їздити на розмову до тебе в Нижній; бо про тебе побивають ся, як би тебе залучити до столиці; якже піде слава, що вже й тепер до тебе збирають ся земляки, як жиди до рабіна, то, гляди, й попсуєть ся твоє діло у великих панів“...

Не поїхав і Лазаревський з Артимовським. Тільки Щепкин не підляг холодним гадкам і зробив те, що казало йому серце! Поїхав.

1) „Основа“, 1861, кн. X, стор. 12.

2) „Чалий“, стор. 109.

3) „Основа“, 1862, кн. 4.

4) „Записки“, стор. 150.

5) „Чалий“, стор. 109.

„Сьогодні [23. грудня], — писав Шевченко до Осипова¹⁾ — жду до себе дорогого гостя з Москви. І кого-б, ви думали, я так третяче дожидаю? Семидесяти-літнього знаменитого старця Михайла Семеновича Щенкина! Чи не правда-ж, що дорогий гість? Та ще який й дорогий, єдиний! І справді, се єдиний і щасливий чоловік між людьми. Дожити до такого старого віку і зберегти всю сьвіжість моральну. Се річ незвичайна. Ми не бачили ся з ним від року 1847 і як міні заборонено їздити до столиці, то він старець-юнак, не вважаючи на мороз і фуґу, іде за тим єдине, щоб мене поціловати. Чи не правда-ж: юнак і який ще юнак сердешний, палкий! Я горджу ся моїм старим, моїм геніяльним другом і горджу ся сираведливо“.²⁾

Дійсне з радощів Тарас тремтів: „Після завтра, — читаємо в його журналі — я обійму мого старого друга!... Який я щасливий! Не багатьох з нас Бог наділив такими повними радощами. І вельми-вельми не багацько таких людей, що, доживши до осьмого десятка, зберегли таку поетичну сьвіжість серця, як Щенкин. Щасливий патріарх-артист“.

Радощів Тарасови додала ще й графиня Толстая, подаючи йому надію, що може й пустять його до столиці в Академію. А 24. грудня саме на кутю у Тараса був „праздниковъ праздникъ и торжество изъ торжествъ!“ О 3-тій годині ночі приїхав Щенкин...“

Шість день раював Шевченко; шість день Щенкин був у Н. Новгороді і тричі грав на сцені, виступивши один раз в найліпшій з своїх ріль, в ролі Чупруна [жарт Котляревського „Москаль чарівник“].

Одним ментом задля Шевченка минули ті щасливі шість день. На превеликий жаль у нас нема жадної звістки, про що переважно йшла тоді бесіда у Тараса з Щенкином? В Тарасовому журналі, за дні перебування Щенкина у Н. Новгороді з 25 до 29 грудня нічого не записано; а 29-ого читаємо: „О 1-ій годині ночі поїхав від мене Щенкин. Я, Овсянников, Брилкин і Олійников провели мого великого друга до першої стації. Шість день повного радісного життя! І чим я відплачу тобі, мій єдиний друже? Чим заплачу за отсе щастє, за отсі радісні, солодкі сльози? Любовю? Таже я давно люблю тебе. Молитвою? Опріч щирої молитви за тебе я нічого не маю“.

І другого дня поет ще не прийшов в себе після чарівного гарного видіння: все ще перед очима у його стояли: Городничий [„Ревізор“ Гоголів] Михайло Чупрун і Любим Торцов [„Бѣдность не порокъ“ Островського]. „Але яскравіш і блискуче-промінисто, більш за великого

¹⁾ „Основа“, 1862, кн. IV, стор. 29.

²⁾ „Записки“, стор. 155.

разом нагода записати де що з життя другого декабриста. Тарас стрів нешлюбну доню одного з декабристів „дівчину на предиво гарну, любу і шпарку“, і каже: „Туга бере мене, коли я бачу таких [нешлюбних] дітей. Нікому, тим паче заступникови волі людської, я не прощаю такої незалежності неморальної; вона спутує таких горопашних дітей. Нехай вже який небудь гультай-гусарин, або дідич-собачник! Таким можна вибачити, але декабриста, що поніс свого хреста в пустиню Сибіру во імя людської волі, тому не можна вибачити такої незалежності. Коли він не спроможен був стати висше звичайного чоловіка, дак не повинен був принижати себе перед людьми звичайними.“¹⁾ Другим разом з приводу того-ж таки декабриста, Шевченко записує про його такі звістки: „Він — батько Ніни, займає в Москві якусь значну посаду, а мати проста Якутка, живе в Ялutorовську. Він одружив ся з богатиркою, вдовою К. властиво на те-б то, щоб добре виховати свою Ніночку... гидкий батько.“²⁾

Радіє Тарас почувши від Варенцова, приятеля Костомарова, що в Москві поміж молодіжю ходить лист Костомарова до царя, лист повний правди і взагалі розумнійший і ширший ніж лист до царя від Герцена. Лист Костомарів написав з Лондону. Коли се правда, — додає Тарас, — так запевне можна сказати, що Микола Іванович „сопричтен“ до собору наших закордонних апостолів. Благослови його Господи, на отсему великому шляху.“³⁾

Куліш, надруковавши „Оповідання“ Марка Вовчка, а далі і II-ий том „Записокъ о Южной Руси“, переслав їх до Шевченка. „Посилаю Тобі, брате Тарасе, „Оповідання“ Вовчка. Бач, які дива творять ся: уже й каміння починає вопіяти! Де-ж пак не диво, що Московка преобразилась в Українку, та такі повісти удрала, що хоч би й тобі, мій друже, так прийшлося би в міру. Як то ти їх уподобаєш? Пиши щиро, бо ти у нас Голова на всю Україну. Пишуть до мене з Москви, щоб у московському журналі [„Русская Беседа“] що небудь твоє напечатати. Не квап ся на сее, мій голубе, до якого часу. Одно, що треба тобі спростовати дорогу до столиці, а друге — треба тепер з великою увагою роздивляти ся, що напечатати, а що й придержати. Слава твоя писательська тепер на зениті; то вже треба оглашати себе голоснійшим ділом, а не аби-яким. Після року 1847-ого ждуть від тебе земляки річий великих, а після вже й малими до їх обізвеш ся. От як би Ти Гуса згадав, або на ново скомпонував. Ми знаємо тільки початок:

¹⁾ *ibid.* стор. 142.

²⁾ *ibid.* стор. 144.

³⁾ *ibid.* стор. 135.

„Кругом тіснота і неволя,
Народ закований мовчить,

А на апостольським престолі
Чернець годований сидить...“

У 4-ій книжці „Р. Бесѣды“ єсть дещо про Гуса, прочитай таї виведи свою красну мову про його. Коли є у тебе гарні вірші і без Гуса, дак пришли перше міні їх на перегляд, щоб пішло воно з моєї руки, як „Наймичка“, котрої, сам бачиш, я не зіпсовав. Щиро кохаю твою музу і не пожалую часу переписати, що вона внушила. Нехай не виходить між люди розхистаною і простоволосою циганкою, а явить ся гарною дівчиною, отецькою дочкою, щоб з дочки знати було й батька“. ¹⁾

Шевченко тоді ще не відав, що псевдонімом „Вовчка“ підписуєть ся жінка Опанаса Марковича — Маруся; про се він довідав ся тільки 18. грудня і бажав до неї написати і подяковати „за ті радощі, яких надає її книжка натхнена“.

Другий том „Записокъ о Южной Руси“ дуже сподобав ся Тарасови. Дякуючи Кулішеви за його, він в листі 5/17 грудня пише: „Спасибіг тобі за „Наймичку“. Чи не знайдеш там у паночки-хуторяпочки в альбомі і мого Івана Гуса? Добре-б було, як знайшов; а то шкода буде, як пропаде. Що за дивний чоловіяга Л. Жемчужников! Ноцілуй його за мене, як побачиш. Ще ось що: як би міні хотіло ся, щоб ти свої „Записки о Южной Руси“ зробив періодичним виданнем, от як журнали. Нам з тобою треба добре поговорити об сїм сьвятім ділі...“ ²⁾

Тут саме до речі треба сказати дещо про поему „Наймичка“, тим паче, що один з наших письменників Франко, змагаєть ся, що єю поему Шевченко написав пі сля повісти „Наймичка“, написаної мовою великоруською. Річ відома, що Шевченко манускрипти своїх творів зіставляв у різних своїх приятелів. Останнім разом перед арештом, їздячи по Чернигівщині в лютому і березілі р. 1847, він збирав свої манускрипти, гадаючи улаштувати що можна задля печати. Виїздячи від Андрія Лизогуба з Седнева, Тарас лишив у його чимало своїх ще недрукованих творів; між ними була і українська поема „Наймичка“. Коли Лизогуб довідав ся, що Шевченка арештовали, йому зовсім натурально можна було сподівати ся, що і його не мине ревізія. Тим то він, замість того, щоб палити Шевченкові твори, як се иньчі люди зробили, заховав їх десь в стріху і там в доброму спряту берегли ся вони. Без сего, певна річ, Україна не побачила-б ні „Наймички“, ні „Стодолі“, ні „Псалмів Давидових“, ні чимало иньчого. Коли Куліша визволено з не-

¹⁾ Чалий: „Жизнь и произведения Шевченка“.

²⁾ „Записка“, стор. 174.

волі, брат його жінки, Білозерський, поїхав в Седнів, забрав у Лизогуба Шевченкові твори і через Л. М. Жемчужникова переслав їх до Куліша в Петербург. Куліш тоді саме лаштовав свій II-ий том „Записокъ“ і туди завів і „Наймичку“. Але тоді саме, се-б то з початком р. 1857, йшла робота графа Ф. П. Толстого про амнестию задля Шевченка. Куліш добре відав, що „Наймичку“ написав ніхто як Шевченко і написав її, як каже він в листі 18. липня 1845 р. „ще до свого москалювання“; але тямив і те, що під той час незручно було виводити в печаті наймення Шевченка, яко українського письменника, тим то він і надруковав „Наймичку“ без авторового наймення; кажучи в передмові, що поему списав з альбома у однієї української панночки. Тепер знаємо вже, що та „хуторянка“ був Андрій Лизогуб.

Того-ж таки часу Куліш надруковав в Петербурзі свою „Граматку“. Варенцов, вернувшись 10. грудня з Петербурга, привіз Тарасови з Москви від Осипа Бодяньського нову книжку його „О времени происхожденія славянскихъ письменъ“, а від Куліша „Граматку“. Тарасови подобала ся остання; він каже,¹⁾ що вона „скомпонована гарно, розумно і благородно; що се перший вільний промінь того сьвіту, що може зазирнути до здавленої панами голови невольників“. Про отсю „Граматку“ і Костомарів писав до Тараса, що „вона порадовала його, та не так вона сама, як думка писати для народу. Приходить час проснути ся нашому люду і розумом працювати. Треба, щоб по селах учити дїтвору по нашому, а на те треба того, з чого учити ся. Міні здаєть ся, що погляд Кулішів не годить ся до букварів: народу треба тепер не лагоминків, а твердої тверезої страви. Тепер нам треба граматики своєї мови, короткої історії натуральної, короткої географії та космографії; книжки про закони, на скільки вони потрібні для народа“.²⁾

Тут варто до слова сказати, що погляди на освіту народньої мови, погляди на потреби і зміст підручників, — взагалі погляди на потребу освіти реальної зійшли ся однаковісенько, наших старійших братів-письменників і наші, се-б то молодих тоді ще парубків. В сій справі погляди „батьків і дїтий“ ні в чому у нас не відрізняли ся.

Та система освіти, про яку Костомарів писав до Тараса, панувала по недільних школах на Україні, принаймні в Полтаві ми і без книжок учили дїтвору по українськи тому, про що пише наш історик. Небавом і книжечки такі були скомпоновані. Я подав до цензури власні рукописи географії, історії і про закони, потрібні селянам в життю

¹⁾ „Записки“, стор. 150.

²⁾ Чалий, стор. 116.

щоденному. Нічого того цензура не вернула, опріч арифметики та прописів.

Куліш, як відомо, не гадав обмежовати ся „Грамадкою“; він писав до Тараса, щоб поробив малюнки до історичних дум наших і до своїх ліпших віршів, а „ми виріжемо ті малюнки на дереві, напечатаємо фарбами трошки лучче від лубочних московських і продавати мемо по 2—4 шаги [1—2 копійки] і будуть вони продавати ся по всіх ярмарках і наліплювати ся у кожній хаті, замість московсько-суздальського плюгавства... Я й сам би понамалюував, та у мене ті обриси не будуть такі характеристичні, як у тебе. Ти як не поведеш пером, то все воно закарлючеть ся по художницьки...“¹⁾

V.

Доки стояла така погода, що можна було на дворі малювати, Тарас Григорович пильновав яко мога більш змалювати видів з нижегородських будівль, переважно з церков. Трапляло ся йому інде в церкві зустріти занадто чудні образи; на пр. в церкві св. Георгія він аж вжахнув ся побачивши образ якогось незугарного „чудовища“, намальованого на круглій дошці, завбільшки в 3 аршини. „Спершу [записано у його в журналі 27. жовтня] я подумав, що се індійський Ману або Вешад заблудили ся до християнського храму, щоб поласовати оливою та ладаном. Аж ось вийшла в церкву молодиця розкішно прибрана, тричі перехрестила ся і поклонила ся перед тим чудовищем... Безглузде ідолопоклонство! — додає поет: — де-ж християни, де християнки? де безплотна ідея чистоти-добра? У мене не хватало духу перехрестити ся. Я вийшов на улицу: на темному фоні широкого лугу я побачив, як граціозно веть ся красуня Волга; зітхнув і перехрестив ся“.

Цікаво-б довідати ся, де поділи ся усі оті малюнки, що поробив Шевченко підчас своєї подорожі? Чи не можна-б їх яко власність цілої України позбирати до громадського музея?

Небавом погода переменяла ся; на дворі годі було малювати. Перші дні під негодь Тарас сидить було в хаті та „запоєм“ читає; але вже 6. листопада почув він, що в хаті сидіти нудно; почув, що його тягне на улицу.

„Звідкіль взяла ся у мене отся дурна внодоба до улиці?“ — питає він сам себе і цілком справедливо дає зовсім натуральну відповідь: „Після десятилітнього посту, я прожогом кинув ся до книжок; об'їв ся

¹⁾ Чалий, стор. 122.

і тепер хорую на нестравність. Інші причини такого томливого, неморального безділля я не відаю. Малювати — нічого путящого не зможу, не придумажу, тай квартира на те невідповіда. Малювати-б патрети за гроші, так ні з кого; а працювати на дурничку — ніяково“.

Гроший, значить і заробітку Тарасови дійсно треба було. Виїхав він з Новопетрівського майже без грошей і без одежі; сподівався придбати одягу в Москві; але-ж до Москви не доїхав; приятелі не встигли ще вислати йому грошей, а одягу треба було справити.

Дехто з нижегородських приятелів його спостеріг його трудне становище. І от починають то сей, то той прохати його змалювати патрет. Перший патрет за гроші, за 24 карб., він змалював з першої красуні у Нижньому Новгороді з Т. М. Попової. Таку плату він уважав щедрою. Небавом 1. листопада він малює патрет з Дорохової і з її годованки Ніни Пушчинівни, далі патрет Якобі, з жінки Варенцова і з сина їх; нарешті приятелі його Шрейдерс, Кандинський і Фрейліх прохали змалювати їх патрети і дали Тарасови гроші з гори. Отут з тими грошми склала ся трагі-комічна пригода. „Взявши гроші і добре помогоричивши, пішов я, — пише Тарас 26. листопада, — до чарівної семі м-те Гільде і тут у мене украдено ті гроші 125 карб.“.

Звістно, гроші пропали. Та не так ще була шкода грошей, коли-б разом з тим не склала ся друга пригода. Тієї ночі переїздив через Н. Новгород друзяка Тарасів Федір Лазаревський. Він скрізь шукав Тараса і не знайшовши, лишив йому картку „яко страшений докір совісти“. Другого дня хотів не хотів, а мусів він обідати у Даля, до котрого теж заїздив Лазаревський. У Даля мусів „висловити брехню ляконічну, що тієї лиходійної ночі їздив ради розваги з Брилкиним в Балахну“ [повітове місто].

Комічно трохи склала ся і відносина Шевченка до відомого російського письменника Даля. З Далем Тарас був знаємий, ще як перебував в академії, але ніколи до Даля не надило Тарасового серця. Зупинившись в Н. Новгороді, Шевченко хоч і відав, що тут живе і Даль, але не хотів оновляти знаємости з ним. Але коли графиня Толстая порадила те вчинити, Тарас мусів піти до Даля... 17 листопада він зробив Далеви візиту. Даль повитав його щиро і прохав заходити до його яко до старого приятеля. Перегодом вже 17. грудня він зайшов вже в вечер до Даля.¹⁾ Несподівано в розмові зачепили Давидові Псалми. Даль помітив, що наш поет не байдужий до стародавньої поезії і спитав у його, чи він читав Апокаліпсис? — „Читав, — каже поет, — та

¹⁾ „Записки“ стор. 152.

нічого не зрозумів“. Тоді Даль дав йому власний переклад і коментарі Апокаліпсіса, просячи перечитати і повідати свою думку.

„Не по душі міні, — признаєть ся Тарас, — остання умова; без неї можна-б не читавши подяковати; а тепереньки треба читати. А читаючи Апокаліпсіс на мові церковно-словянській, приходить думка, що апостол писав його задля своїх неофітів. А може його кержовала і мета матеріяльна, щоб дозорці його подумали, що старий збожеволів і верзе нісенітницю і тоді може швидче визволять його з заслання. З якої-ж речі Даль перекладав і товкмачив отсю нісенітницю? І з якою думкою дав міні перечитати свій убогий твір? Яку-ж думку свою я висловлю йому? Ради ввічливости мушу брехати“...

Коли трапляв ся у Шевченка вільний час, він не марновав його аби як. Вдовольняючи звичайну і властиву чоловікови потребу розваги між людьми, в товаристві знаємих, Шевченко не забував працювати і коло власних творів.

Ще під кінець жовтня взяв ся він переглянути своє оповідання „Матроз“, що написав мовою російською р. 1856 в Новопетрівському. Першу частину оповідання він відіслав ще з Новопетрівського до Лазаревського, щоб дав до якого журналу друковати. Другу частину переписав йому теж в Новопетрівському прапорщик Нечаєв „один з ліпших кадетів Непровєського оренбургського корпусу“. Перечитуючи оповідання, автор сностеріг велику силу граматичних помилок і помітив, що треба переіменити назву: „Нехай буде не „Матрось“, а „Прогулка съ пользою и не безъ морала“.

Переглянувши оповідання, Тарас вдаєть ся до Куліша, щоб поклопотав ся надрукувати і се оповідання і відіслані ще раніш „Княгиню“ і „Варнака“. Куліш на те відповідає йому: „Про московські твої повісти скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом, та й більш нічого. Як би у мене гроші були, я купив би їх усі у тебе разом, та й спалив. Читав я твою „Княгиню“ і „Матроса“. Може ти міні віри не піймеш; може скажеш, що я московщини не лкблю, дак тям і ганю, так от же тобі: ні одна редакция журнальна не схотіла їх друковати. Тут не одного талану треба. Прочитуючи твої московські повісти, земляки твої кивають головами, а Москалі відкидають геть; а вірші твої рідні, так Москалі шанують, а земляки наче псалтир той промовляють.“¹⁾

Тарас вважав літературний суд Куліша, хоча й правдивим, але занадто строгим; „за те ти, коли хочеш зберегти з ним добрі відносини, ніколи не говори йому правди“ — писав Тарас про Куліша.²⁾

¹⁾ Чалий, стор. 118.

²⁾ *ibid.* стор. 121.

Дійсне усі Шевченкові твори, писані мовою великоруською, не досягають тієї краси високої і літературно-художньої ваги, як його твори мовою українською. Головну причину тому висловив ліпше за всіх Костомарів; він зовсім справедливо говорить, що в творах Шевченка, писаних мовою російською сьвітять ся ознаки великого таланту, вірність характерів, глибина і благородство думок і почуття і багатенько образів; але вони не оброблені.¹⁾ І дійсне, опріч „Наймички“, писані вони немов прихватком. Інакше й не могло бути: усі вони писані на заслання, під доглядом, а иньчі писані нишком, ще тоді, коли йому і по російськи не дозволено було нічого писати, опріч листів.

Але властиво не тільки в сему одному була причина того, що редакції російських журналів не друкували Шевченкових творів, писаних мовою російською. Коли Тарас не згодив ся з Кулішевою думкою і вдав ся до благого дідуся Сергія Аксакова, щоб поклопотав ся про надрукування його „Княгині“ і „Матроса“ дак і Аксаков не радив його друкувати, кажучи,²⁾ що твори ті „без порівняння низше вашого [Тарасового] величезного таланту віршотворного. Ви лірик, елегіст; гумор ваш невеселий. Правда, де річ іде про природу, де діло доходить до живописі, там у вас усе прекрасно. Але се все викупляє вади в цілому оповіданню [„Княгиня“]. Я не опасую ся сказати вам голу правду. Я тієї думки, що такому таланту, як ваш, можна сьміливо говорити правду, не боячись образити людське самолюбство. Богатій людині несоромно обути діряві чоботи. Маючи перед себе такий сяєвний обшир, де ви повний господар, ви не образитесь, коли вам скажуть, що ви не зугарні перейти по якій-будь степовій стежечці.

Опріч отсіх причин, на мою думку були ще иньчі. Зміст Шевченкових оповідань не вдовольняв тій „злобі дня“, яка панувала тоді по російській журналістиці. Она жила тоді і повинна була жити некучими сучасними потребами життя людей, що прокинули ся на благовість до оновлення зневоленого і темного царства. В Шевченкових оповіданнях сего не було і не могло бути, через те, що вони писали ся під доглядом. „Костомарів знов справедливо помітив, що коли-б Шевченкова „Наймичка“ російська була надрукована ранійш його „Наймички“ української, так публіка привитала-б її яко твір незвичайний“.³⁾

Перечитавши „Матроса“, Шевченко перегадом почув в собі знов „божественний глагол“ рідної музи української. 5, 6 і 7 грудня р. 1857 він пише нову поему мовою українською з життя перших християн. То

¹⁾ „Русская Старина“, март, 1880 р., стор. 607—610.

²⁾ Чалий, стор. 119.

³⁾ „Русская Старина“, март, 1880 р., стор. 607—610.

була поема „Неофіти“. Він присвятив її Щепкину і вельми бажав перечитати йому її і послухати його приязну і певну думку про неї.¹⁾ Небавом приятель його Овсянников їхав в Петербург. Через його він переслав „Неофітів“ до Куліша, пишучи в листі, що „поема добре не викінчена“ і прохав переписати і переслати її до Щепкина.

Кулішеві здалося, що Шевченко хоче не бавлячись друковати поему. Він відраджує авторови і пише: „Неофіти“ гарна штука, та не для друку. Не годить ся доброму синові нагадувати про діла його батька, ждучи від сина, якого небудь добра. Він же у нас тепер первий чоловік. Як би не він, то й дихнути-б нам не дали. А воля кріпаків, теж його діла. Найблизші тепер до його люди писателі, а не пани пугаті. Дак не тільки „Неофітів“ друковати рано, але позволь міні не посилати їх і до Щепкина, бо він з ними у люди носити меть ся і піде про тебе така чутка, що притьмом не треба тебе пускати в столицю“.

„Та який там нечистий тобі казав, — відписує Кулішеви Шевченко 26 січня, — що я приготував „Неофітів“ задля друку? і гадки і думки у мене не було. Я послав тобі прочитати, щоб ти бачив, що я не сиджу склавши руки. І старий Щепкин не такий, щоб возив ся з ними по Москві наче з торбою. Ти оддай їх гарненько переписати і пошли старому, бо він знає вже, що „Неофіти“ в твоїх руках“.

Як бачимо дак Кулішева обережність переходила за межі потреби! Річ відома, що „Неофітів“ надруковано в „Основі“ зараз по смерті Шевченка і надруковано вже в той час, коли хмара реакції на обрію царювання Олександра II, почала вже виразно виступати. Очевидно, що Куліш починав вже хоровати на той недуг „обережності більш ніж вимагає того уряд“, який, на наше безталаннє, зробив ся паном нашого часу.

Гадав собі Тарас, скінчивши „Неофітів“ написати ще поему „Сатрап і Дервіш“, але так ся думка і не перейшла в діло, хоча поет почував, що його вельми тягне до написаня її. 13. грудня він записує: „Сьогодні беру ся за „Сатрапа і Дервіша“. Як дасть Біг успішно скінчити, присвячу її щедрим, честним і благородним землякам моїм“. [Не буде помилки гадати, що під тими земляками Шевченко розумів Михайла Лазаревського і М. Жемчужникова, бо від останнього Лазаревський одержав і того самого 13. грудня прийшла від його про се звістка до Тараса, 175 руб., зібраних для поета невідомо ким“]. „Хочеть ся міні, — читаємо далі, написати „Сатрапа“ епопеєю. Ся форма зовсім нова для мене. Не відаю, як я з нею поладжу“.²⁾

¹⁾ „Записки“, стор. 150.

²⁾ „Записки“, стор. 152.

артиста, стоїть великий чоловік, що рахманно так усміхаєть ся, мій дру-
зяка єдиний, мій ширий, мій назабутній Михайло Семенович Щепкин!...“¹⁾

Щепкин налив Тарасове серце повно до краю високим вражінням :
воно било великою, може чи й зримою кому, хвилею високого духа
і серця. Та хвиля пригноблена була десять років. Вражіння чистого,
огрійливого була сила-силенна: виливши частиночку його в журналі,
Тарас частину виливає в листі до графині Толстої, писаному 2. січня
р. 1858. „Я щасливий, — пише він, — без краю щасливий, маючи
такого друга, як Щепкин... Він трома спектаклями довів Нижегородців
до тремтіння, до захвату, а мене переніс, не на семе, а на семидесяте
небо... Яка жива, сьвіжа, поетична натура! Великий артист, великий
чоловік і, кажу гордо: мій найширїйший, найвїжнійший друг. З отсе-
го, через край повного, щастя я був не при собі і не спроможен був взяти
ся за перо, щоб написати до вас“.²⁾

Знов і з листу до Куліша,³⁾ писаного за тиждень після виїзду Щеп-
кина знати, що почуттє радощів не втихомирило ся, не улягло ся в Та-
расовому серці. „Наробив він міні, отсеї старий [Щепкин] лиха: і досі
ще ходжу, неначе з тяжкого похмїлля від його колядок. Учистив старий,
аж пальці знать! і де у його вяла ся така жива, сердешно тречуща
натура? Диво, тай годі!“

VII.

Недовго одначе ясне сонце радощів сьвітило Тарасови і грїло
його серце. Ледві минув місяць, як душа його була охмарена зовсім
несподівано, гидко і вражливо.

Річ відома: де люди, там і заздрість. Де заздрість, там і брехії
і покліп. В натовпі людському завжди трапляють ся люди, що заздрять,
не переносять людий видатнїйших; хоч останні зовсім не стоять їм
впоперек дороги, а про те їх нечисте, неблагородне, хоре на егоїзм
серце завжди пильнує принизити людину видатнїйшу, причавити її,
щоб вона не стояла висше, а була, коли не низше, дак хоч врівень
з усіма. І часто-густо в таких злучаях хорі морально егоїсти уживають
найшаскуднїйших заходів, щоб нашкодити тому, кого природа поставила
висше за їх на цілу, як кажуть, голову.

Так трапило ся і з Шевченком в Нижньому-Новгороді. Знаємо,
що він нікому тут і ні в чому дороги не переходив; популярности він

¹⁾ *ibid.*, стор. 156.

²⁾ „Русская Старина“, 1877, кн. X.

³⁾ „Основа“, 1862, кн. V.

ніколи не шукав; не бігав за славою; а вона сама рвала ся до його і через двері і через вікна. Отже таки знайшла ся якась „добра“ людина, що з'охотила ся пускати про його покліи, сіяти неславу. Звістно, той, про кого брешуть, завжди останнім довідуєть ся про брехні.

Так було і з Шевченком. Впиваєть ся він собі споминками тих радощів, що надав йому Щепкин і байдуже собі, аж ось з початку лютого приходить до його лист, де старий другака його, Михайло Семенович, з розжалобленого серця пише про його недолadne і нетверезе життє: „Чим міні запевнити його, каже собі по думці Тарас, що се неправда?“¹⁾ І от негаючись, він 10. лютого пише до Щепкина:²⁾ „Яка отсе сорока-брехуха на хвості принесла до тебе, що я тут нічого не роблю, тільки бенькетую? Брехня! вй-же Богу, брехня. Ти-ж сам гарненько подумай: хто-ж нас шанувати ме, коли ми самі себе не шануємо? Я-ж уже не хлопець нерозумний і від старости, слава Богу, не одурів, щоб таке виробляти, як ти пишеш. Плюнь, мій голубе сизий, на отсю паскудну брехню, і знай, що коли мене неволя і горе не поборили, то сам я не звалю ся. А тобі велике-превелике спасибіг за твою щиру любов. Я аж заплакав на старости, як прочитав твоє письмо, повне чистої, некупленої любови... Люби мене оклеветаного“.

Можна-б вгадати і назвати оту „сороку-брехуху“, але се про нас ваги не має. Ліпше погляньмо: чи не гуляв, не пиячив часом справді

¹⁾ „Записки“, стор. 142.

²⁾ Редакція „Кіевской Старини“ надруковала отсей лист [кн II, 1885 р, стор. 333] яко писаний Шевченком до Максимовича, та ще й запевняє, що „поет виправдуєть ся перед своїм другом очевидно против...“ брехень. А в примітці до листу, де річ іде про лист директора харківського театру і сказано, що „Тетяна цілує тебе як батька рідного“, редакція „Кіев. Стар.“ додала, що мабуть річ іде про Піунову і перехід її на столичну сцену. — Не збагнути міні, яким робом можна було Шан. Редакції наробити стільки і таких грубих помилок! Досить самого змісту сего листу, щоб запевнити ся, що він не до Максимовича. До останнього Шевченко не вдав ся-б з таким щирим, сердешним словом! З Максимовичем тоді не було навіть приятельсько-теплих стосунків у Тараса. Зазирнувши до Тарасового „Дневника“ [журнала] в „Основу“ легко було побачити, що се лист до Щепкина і що Тарас пікловав ся про перехід Піуівни, як се будемо бачити, на харківську, а не на столичну сцену. Одначе цікаво-б вяснити, яким чином лист до Щепкина опинив ся в паперах Максимовича?... Редакція „Кіев. Старини“ правду сказала: „Ничто такъ не случайно, какъ судьба писемъ“. Там то, скажу я, друкуючи листи видатніших людей, треба поводитись вельми з ними уважно і обережно. Додам, що редакція помиляєть ся, гадаючи, що переписка Шевченка з Максимовичем була „двѣятельною и обыльною“. Ні, не була вона такою; принаймні сього ні з чого не знати. Швидче навпаки, як побачимо се з фактів і як се знати з книги Чалого,

Шевченко в Нижньому-Новгороді? Нехай він сам дасть нам відповідь в своєму журналі, де він нічого не таїв.

Ми відаємо вже, що нашого поета Нижегородці приязно витали, часто кликали його на обіди і на вечері, але-ж про яке будь пияцтво в тому товаристві не може бути й речі. Про яке пияцтво можна говорити у директорки дівочого інституту Дорохової, або у небоги губернатора Голинської, у губернського маршалка Билтина, у Варенцова, у Граса, у Якобі, у Попова, у Татарінова, у Даля, у князів Голицина, Трубецького і ин. Так де-ж ото, у кого „бенькетовач і пиячив“ Шевченко?

Хіба чи не „в дворянському клубі“? ¹⁾ Правда, інколи Шевченко заходив до клубу, але не часто. Клуба він взагалі не любив і заходив туди більш за все за тим, щоб послухати бесіду приватню поміж шляхтою про визволення кріпаків. Се питання вельми його цікавило, тим паче, що у Ниж.-Новгороді була значна „партия“ поклонників кріпацтва і на з'їзді шляхти вона пильновала загальмовати визволення. Тарас признаєть в журналі, що у клубі дичі трапляло ся йому „пьянственное глумленіє“: раз з приятелями після вибору старшин, а вдруге на річному обіді, „де була гуртова гомеричка випивачка“. Признаєть ся ще, що „з досади“, коли його обікрадено, він „нализав ся“; нарешті четвертим разом він був „несподівано на пів пияному музичному вечері“.²⁾ Нехай, скажемо, що й на сему вечері він „нализав ся“; але сі всі чотири злучаї трапили ся за довго [останній за три тижні] до приїзду Щепкина; значить „сорока“ не про сі злучаї „стрекотала“. Нарешті зауважмо, що у Шевченка була така сила роботи, що не було й часу „бенькетовати“. Ми вже бачили його щоденну працю, коли не коло малюнків, дак коло патретів; коли не над літературою, дак коло листовання з приятелями. З тих листів поета, які досі оголошено, знати, що він з Ниж.-Новгороду написав неменш 30 листів і що дня провадив свої „Записки“.

Виходить, що фактів „бенькетовання і пияцтва“ треба шукати вже після виїзду Щепкина з Ниж.-Новгорода, се-б то в продовж січня 1858 р. Але за сей час в журналі нема навіть і натякання хоч би на невеличке „пьянственное глумленіє“, навпаки виразно бачимо, що тоді саме не в інтересі Тараса було-б випивати; він заходжував ся тоді саме біля такої чистої справи, яка, навпаки саме, вимагала у його найбільшої тверезости.

Таким чином „сорочина“ брехня дійсне була клеветливою брехнею.

¹⁾ Клуб = казино.

²⁾ „Записка“, стор. 149.

VIII.

В горі казав вже я, що Шевченко, входячи в театр, звернув увагу на молоду акторку, Катерину Піунівну. Вона була з себе вродлива, шпарка, але вельми мало освічена і зовсім з нерозвиненою головою. Певна річ, що коли-б не приїхав був старий чарівник Щепкин, дак поет наш дальше звичайної уваги до Піунівни не пішов би. Але Щепкин хотів, яко мога більш радощів налити в пошматоване серце поета і побажав справити на нижегородській сцені український жарт „Москаль-Чарівник“. На ролю Тетяни він взяв Піунівну; вона не вмiла по українськи ні говорити, ні акцентувати. За науку взяв ся Шевченко; наука дала ся з таким успіхом, що ролю Тетяни Піунівна справила чарівливо, і Щепкин сказав Тарасови, що вона перша артистка, з якою він, раюючи, справляв ролю Чупруна і що знаменита Самойлова, як прирівнати її до скромної Піунівни, дак просто салдатка.¹⁾

Уласкавлене і нагріте отсіми спектаклями серце поета, стрепенуло ся і листочком прилипло до Піунівни. Щоб частійш бачити її, впливати на поширення її освіти і розвитку, Шевченко дістає її книжок читати; сам читає з нею; знаємить її з освіченою родиною Брилкина, з Дороховою і з ин. Нові знайомости вельми подобають ся Піунівні; але вона з своєї темноти не спроможна була оцінити Тараса, яко поета і страдальника за волю людську і не розуміла, що величезну частину тієї привітливости і гостинности, якою наділяли її Дорохова, Брилкини і ин., треба віддати на рахунок поета.

Перенятливе серце Тараса що разу більше та глубше тоне в чарах молодости і жвавости Піунівни. Після спектакля 6. січня йому вже здаєть ся, що Піунівна не то що петербургській, але й парижській публіці сподобаєть ся і „коли замужество не пошкодить їй, з неї вийде самостійна, велика артистка.“²⁾ Та де там пошкодить! „Вона“, каже поет собі на думці: „любить читати і далеко сягне в штуці“.³⁾

Діло очевидне, що Тарас не спостеріг тоді ще, що дієть ся у його на серці; не помітив, що на очи йому, найпаче на очи духові, пала полуда закохання, властива усім закоханим людям. Він не бачив, що його поняло марево кохання, він забув ріжницю віку свого — йому йшов тоді 44 рік і Піунівниного; забув, що на голові його сяє лисина і що Піунівна дивити меть ся на ту лисину, яко на лисину, а не яко на сявво

¹⁾ *ibid.*, стор. 157.

²⁾ „Записки“, стор. 158.

³⁾ *ibid.*, стор. 163.

слави поета, не яко на вінець його великого страждання за великі і сьвяті ідеї добра, правди і волі людської!... Молодість, звичайно, горнить ся до молодости. Молоду дівчину, та ще таку неосьвічену, не задовольнить слава поета...

Але-ж до 11. січня поет не тямив ще, що на серці у його встають хвилі кохання. 11. січня виїздив з Ниж.-Новгорода Тарасів приятель Кашкин. Провівши приятеля і вернувшись до господи, Тарас „почув себе зовсім сиротою“. „Тяжка самотність моя, — каже він, — була недовгою. Я згадав, що я один з людей щасливих на сему сьвітї. Щепкин, виїздячи, казав міні полюбити його любу Тетяну — Піунівну... Я достотно виконав його прохання“, — ніби жартує Тарас і у вечері йде до Піунівни... Тут вони читали літературні твори. Тарас признаєть ся, що від того читання його переняв захват і він вернув ся до господи зовсім щасливим. „А чом би нам не побрати ся“, міркує собі поет: „доки-ж міні бурлаковати? Час вже знайти теплий і затишний захисток в другому серці. За молоду Енгельгардове крепацтво не дало побрати ся з чорноокою Дунею Гашковською. Другим разом з кирилівською попівною розлучили батьки її. Ачей же тепер ніхто і ніщо не перешкодить!...“

Коли-б округи Тарасових очий не стояв такий густий, хоч і рожевий туман, він би помітив, що на дорозі йому до шлюбу стоїть і ріжниця віку і брак у його достатків економічних; а останне задля Піунових мало найпершу вагу, та нарешті помітив би, що до Піунівни лицяв ся молодий провизор Фус, всіма сторонами задля Піунових більш бажаний, ніж лисий і убогий Шевченко!

Але-ж нічого сего Тарас не бачив і 12 січня, взявши твори Пушкіна і Гоголя, йде він до Піунівни; читає з нею „каменнаго гостя“ і „нагрїває свою душу“. ¹⁾ Другого дня теж саме.

„А от у мене, — каже Піунівна: — небавом кінець театрального року; треба пікловати ся про оновленє умови. А не хочеть ся, страх як не хочеть ся, зіставати ся тут; та не тямлю куда-б його подати ся? Є охота до Казані, але-ж там є якась Прокофєва, страшенна інтригантка“. ²⁾

Ментом в голові Шевченка прокидаєть ся щаслива думка і на неокраїному крилі несе його в рідну Україну, в Харків. „Бо! каже він собі по думці: у Харкові у Щербини є трупа. От би туди Катруско, а з нею і я! Чого й ліпше! Треба ввати ся до сїєї справи.“

І не гаючись він пише листи до Щербини і до Щепкіна, просячи у останного рекомендації задля Піунівни.

¹⁾ „Записки“, стор. 160.

²⁾ „Записки“, стор. 161.

Тимчасом Піунівна виступає вдруге в ролі Титяни і „грає чарливо, так як і вперше“, і знов додала тепла серцю поети. 21 січня був бенедикс Піунівни, „театер повнісенський, бенедикціантка-чарівниця“. Приходить закоханому Тарасови думка надруковати рецензію про сей бенедикс. Він пише і друкує в 5 числі „Нижегородскихъ Губерн. Вѣдомостей“.

Думкою про своє одружіння він ділить ся з Кулішем і з Костомаровом. З Піунівною він ще про те ні слова не говорив; але з поводжіння її був певен, що вона піде за його: „думаю одружити ся, пише він до Куліша¹⁾, обієло молодиковати; кур йому“.

Несподівано холодну відповідь дістав Тарас від Куліша²⁾. „Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружити ся, писав Куліш. Не гарну ти пору вибрав: не вибивсь ти з своєї нужди, не вийшов на простий шлях, треба-б тобі в цім ділом подождати. Інакше-б ти його навпослі розміркував. А в мене була така думка, щоб тебе за границу спровадити, щоб ти ширше по світу поглядів. Ся думка була у мене і р. 1847, коли ти не забув. А тепер якась Маруся, чи Одарка, чи Ганна стане тобі на дорозі. А не багато тобі й треба, щоб дійти свого розуму — вчинитись великим поетом по всі вічні роки“.

„Далєбіг дуже добре зробив би ти, мій єдиний друже, коли-б оженив ся; відповідав Тарасові Костомаров, хоч би на старості — літах, після такої глибокої, гіркої коновки лиха, трохи відпочити душею, щоб тобі Бог заплатив за всі ті муки, які переніс ти. А що про мене пишеш так теж правда; та що-ж робити, коли у отсему Саратові нема ні одної жіночої душі, щоб мині подобала ся. Московки лукаві та не щирі, рідко трапляєть ся що небудь добре“.³⁾

Яка глибока, величезна різниця в порадах Куліша і Костомарова! Виходила вона з різниці душі, серця і з цілої натури їх. У одного говорив тільки холодний розум, у другого говорило щире серце в гармонії з незамералим мозком. Один радить запечатати серце, причавити природні потреби його, і вволити спершу потреби тієї нужди, що й так вже більш 10 літ висисала з поетового серця найліпший елемент: прирощенну усім людям потребу обоїльного почуття і з ним тихого спокою, а Костомаров вважає за першу річ вволити нужду живого ще серця у живого ще чоловіка.

¹⁾ „Основа“ 1862, кн. V.

²⁾ „Чалый“, стор. 117.

³⁾ *ibid.*, стор. 116.

ІХ.

Прийшла м'ясниця — національний „карнавал“ у великоросів, однаково властивий і інтелігенції і простому народови. Головну частину м'ясниць становить їжа „блинів“ (млинів) та катане на конях. Катане річ добра, справді заласна, та ще коли сприяє тому погода, санна, путь, ясна тиха година і невеличкий мороз. Коні мчать ся по біло-срібному шляху; аж парують вони, здіймаючи срібне куряво. Мороз рум'янить тобі твар; надає жвавости; чуєш бадьорість тіла і веселість в серці.

І Шевченко спорудив катане задля Піунових. Поїхали в якесь село Бор. Тут чаювали; Шевченко всю дорогу був веселий, жартовав. Стара Піуниха добре тямилася, що Тарас кохає її Катрю і імкнула собі, що під такий веселий час, він може зняти бесіду про кохання, почне сватати ся, а віддавати доню за вбогого поета, вона не хотіла. Тай Піунівна не горнула ся до його чистим серцем дівочим; вона тільки женихала ся, жартовала, а щоб побрати ся не було у неї на думці. Не був він їй під мисли. Вона недоросла до розуміння великого щастя, стати дружиною великого поета мученика і його „старі плечи“ підперти своїми молодими плечима. Ото-ж на катаню мабуть за порадою нені, вона й стала співати великоруські народні пісні весільні, про те як миленький“ не радить брати ся, доки не буде повен „сундук“ (скриня) добра, коробок холста“ (полотно).

А Тарас слухає тієї пісні, тай думає собі: „У московського чоловіка жидівська основа: без віна він навіть і покохати не може“. „А про те й на думку поетови не впадає, що Катруся співала ту пісню не тільки задля його, але й до його! В неділю на м'ясницю йде він формально сватати Піунівну.

Катруся саме збирала ся йти на репетицію. Помітивши, що Тарас якийсь агуртований і серйозний, дівчина імкнула собі, що саме у його на думці і хватала ся швидче вийти з хати.

— Тривай, дівчино, не йди, спинив її Шевченко.

— Пустіть, не спиняйте мене; міні треба на репетицію швидче; — змагаєть ся Піунівна.

— Постривай бо, серденько — благає Тарас.

Катря спинила ся, сіла.

В хаті сидів Катрин батько. Тарас прохав покликати й матір. Прийшла й та; сіла, а Катря встала, стоїть серед хати, не роздягаєть ся. Тарас почав українським звичаєм промовляти про „стрільців, про куницю, про купця“ і т. ин. і нарешті каже:

— Батьку й мати! віддайте за мене доню.

Піунівна стояла наче вкопана. Мати моргнула оком, щоб швидче ішла вже вона з хати.

— Міні ніколи, міні треба швидче на репетицію, — мовила дівчина і бігцем з хати.

А мати стала казати, що Катруся ще дитина, зовсім ще недоросла, віком зовсім не під пару Тарасови і т. ін.

Легко вгадати, що діяло се в душі поета. А Піунівна тим часом, благовістила в театрі про „гарбуз“. Так я гадаю з того, що в журналі Тарасовому про вечір того дня записано: „Партацький бенефіс Василювої і пащикования“.

Одначе-ж Тарас не вважав ще, що справа сватання його на віки пропала. Йому здало ся, що він сам посповав діло і не зумів висловити ся так, як треба було, а висловив ся так, що Піунівна взяла його „або за божевільного, або за п'яного“. Береть ся він полагодити діло і пише до неї лист. „Я вас кохаю, — пише він, — і кажу вам се просто: ви занадто розумні, щоб сподівали ся від мене палкого висловлювання кохання; а я занадто кохаю і шаную вас, щоб уживати тих дурниць, яких уживають люди звичайно. Побрати ся з вами — се для мене величезнійше щастє, а відректи ся від сієї думки — буде трудно міні. Але коли судило ся інакше, так нічого діяти, треба корити ся долі. Як що ви чи не можете, чи не хочете стати зі мною у парі, так лишіть міні хоча єдину втіху: бути вашим другим... Сподіваю ся на відповідь“.

Відповідь не приходила, але 2 лютого прийшов до Тараса сам Піунов і засвідчив, що Катря те сватання взяла за театральну сцену. У Тараса знов ожила надія „що справа його не так стоїть лихо, як він гадав“. Чи не хотів він, чи марево не давало йому розібрати діло і зрозуміти, що Піунов прийшов до його єдине в справі переходу доні його в Харків. Марево і надія так ще панували над Тарасом, що він не спроможен був кинути надію, хоча бачив, що Піунівна „не хоче з ним бачити ся“, а батько її „про те сватання не висловив виразно свої думки“.

Очевидно, що Піунови добре тямили, що доки не скінчена справа їх в театрі чи з оновленням контракту, чи з переходом Піунівни в Харків, доти не треба зовсім цурати ся Шевченка, бо харківська справа більш-менш у його в руках. Тим то Піунов і не висловив виразно свої думки про Тарасове сватання.

А Тарас кидаєть ся всіма сторонами, щоб не вилетіла з рук його надія. Вдаєть ся він за допомогою до Дорохової; пильнує, де можна побачити ся з Катрусєю і йме віри словам старого Піунова. Одно слово — цілий тиждень ходить він в хмарі надії! Хто знає, чи довго-б він

не спекав ся тієї хмари, коли-б 7. лютого не прийшла до його відповідь Щербини, відповідь вельми користна задля Піунівни. Шевченко радіє і біжить до Піунових подати добру звістку. Молодої не було в господі, а стара повитала його так, що я, каже він¹⁾ „ледві чи відважу ся більш переступити поріг моєї протезе“... Але-ж!.. Другого дня пішов, скоро Піунівна покликкала його.

Піунівна висловила свої умови переходу її на харківську сцену.

Сподівав ся Тарас при сій нагоді побалакати і про свою справу, „але стара буркотиха-мати й одного ступня не зробила з хати“ і мусів він рушити назад з самими лишень препоруками в Харків.²⁾

Минув ще тиждень. Тарас живе надією і міркує собі, яким чином „побачити ся з Піунівною око-на-око і побалакати з нею, заким вона не виїхала в Харків“. Піунівна не йде у його з думки ні в день, ні в ночі. Що ночі вона снить ся йому. У вечері 16. лютого були в театрі живі картини; Тарас у фое зустрів ся з Піуновим. Старий почав його прохати, щоб заноміг його Катрі що небудь перечитати на нових живих картинах. Тарас за се обіруч. Другого дня дістає „Фавста“, вибирає сцену з Маргаритою, посилає її до Піунівни, а за три години і сам іде до неї... Ова! Піунівна каже, що ту сцену читати чомусь незручно; а мати швидче викликає її до другої хати; і він, побалакавши з пів години з батьком, пішов, піймавши облизня“.³⁾

Чув Тарас, як прикро поведять ся Піунови з його самолюбством; але-ж сила кохання брала гору, аж доки 23. лютого не розв'язав ся вузлик на віки. Тарас довідав ся, що Піунівна,⁴⁾ не діждавшись відповіді з Харкова, поєднала ся знов на Нижегородській сцені.

Тут вже не можна було йому не обурити ся. Але й тут більш за Щепкина ніж за себе обурюєть ся він: „Яких же відносин до Щербини наробила вона міні і Щепкину? Огидливих! От воно де моральне злидарство!... Приятельство на бік і чорти в воду. Хто зрушив своє слово, у того і клятьба байдуже“ — каже Тарас.

Отсе і був край того сватання. На другий день поет, зустрівши Піунівну навіть не поклонив ся їй. „А чи давно я, пише він в журналі 24 лютого, сподівав ся стати з нею в парі? Сподівав ся, що вона буде міні дружиною, янголом хранителем, за котрого я був ладен душу свою наложити. Огидливий контраст! Несамостійність се чудові ліки проти любощів. У мене мов хто рукою зняв. Я-б швидче вибачив їй

¹⁾ „Записки“, стор. 168.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ „Записки“, стор. 172.

⁴⁾ *ibid.*, стор. 175.

найжвавійше лицання ніж отсю дрібну несамотійність. Вона мене, а головна річ мого старого другаку повернула на таке становище, що вельми не личить. Погань панна Піунова, від ногтя до волосся погань...“

X.

Один з Шевченкових біографів Вп. М. Чалий¹⁾ повідав, що „після відказу Піунівни Шевченко запив на довго“. Невідомі нам ті ключі, з яких д. Чалий зробив такий присуд. А я уважно переглянувши Шевченкові листи і Записки, певен, що присуд сей зовсім несправедливий, як несправедливі і дальші слова д. Чалого, що Шевченко пильновав, ходячи до театру, піймати Піунівну за кулісами, але вона втікала від його пняного, доки він не повалить ся було де будь на вільну кананку.

З щоденних Тарасових записок я зробив чимало виписок за ті три тиждні, впродовж котрих тягла ся пасія його сватання. День скрізь день, ранок і вечір, наче в прозорій воді гірської криниці, бачили ми не тільки те, що він діяв, але й те, що з ним діяли і діяло ся: і раз тільки, єдний раз Тарас признає, що „провів безпутно ніч“. Се було після того разу, коли Піунови найбільш вразили його самолюбство. Нехай буде, що тієї ночі ображений і знесилений поет, заливав випивачкою болі кохання і образи.

Ще виразнійше стоїть річ про „куліси“ і „кананку“. 3-го лютого наступав того року великий піст; значить до театру ніхто не ходив і спектаклів у піст не було і не могло бути. Правда 16 лютого були в театрі живі картини і Шевченко був у фое і сидів з Піуновим; але досить згадати, що в тих картинах брала участь годованка Дорохової — Пущина і Дорохова пильновала коло їх. А Шевченко так шановав, і Дорохову і Пущину, що сама ота шаноба не дала-б йому показати ся пняним в театрі, та ще за кулісами.

Найгірший з психічного боку був у Шевченка останній день того сватання, день 23. лютого, і не було б нічого чудного, коли-б він в той день „нализав ся“ як він казав; чи „запив“, як каже д. Чалий. Але-ж з „Записок“ знати, що того дня він одержав листа від Куліша і міркованне його над змістом того листу, свідчить нам, що у Тараса в голові „чмелі не гули“. Навпаки: він міркує свіжою головою і обмірковуючи тільки що пережите сердешне лихо, каже: „Завтра Кудлай іде до Владимира²⁾. Прохати му його взяти й мене з собою. З Владимира якось допхаю ся до села Никольського і там, в обіймах мого старого другаки [Щепкина], Біг дасть забуду і про Піунову і про всі мої гіркі

¹⁾ Чалий, стор. 115.

²⁾ Владимир губер. місто на шляху в Москву.

безталання і невдачі. Опочину тай візьму ся переписувати для друку мою невольницьку поезію“.

Річ певна, що так би воно й стало ся, але-ж доля змілюстилась над страдальником. Мабуть лихий долі або вже соромно стало за таке раз у-разне гноблінне чоловіка, або вона втомила ся гнобити Шевченка, мусіла спочити, заснути на якийсь час, а в ту саме годину і блиснув Тарасови промінь путі не в Никольське, а шляхом сподіваним і бажаним.

25. лютого в день Тарасового народження приходить до його лист від Лазаревського, де він подав йому радісну звістку, що на проханє графа Ф. П. Толстого дозволено Тарасови жити в Петербурзі під доглядом поліції і під кермою графа, щоб він [Тарас] навчав ся живописі в Академії художеств. „Графиня, — додав Лазаревський, незвичайно рада, що ти приїдеш сюди і просить, щоб ти поспішав, а головна річ, щоб не ображував ся умовами [доглядом], бо се тільки одна форма. Тобою тепер інтересують ся усі художники і бажають, щоб ти швидче приїздив“...

Не треба міні говорити про те, як зрадів Тарас з такої звістки. „Лішого поздоровлення з моїми іменинами не можна й бажати“.

О 3 годниї того-ж дня нижегородські приятелі Тараса шанували імениника обідом. „За обідом було весело; бо все товариство було однодушне, просте і до високого ступня благородне. За шампанським — каже поет в „Записках“ — я зняв промову, подяковав за зроблену міні шапобу і нарешті додав, що „я не ремствовати му на Бога, коли скрізь стрічати му таких добрих людей, як вони — нині суцїї зо мною і що память про них я на віки збережу в своєму серці“¹⁾. Того-ж дня Шевченко писав до Лазаревського: „З роду ніхто в сьвітї не поздоровляв мене з іменинами так весело як ти мене сьогодні повітав. Спасибіг! Подякуй за мене Толстих. За тиждень сам подякую їх особисто“²⁾.

Але обіцяючи достати ся за тиждень до столиці, Тарас не звернув уваги, що йому треба дїждати ся в Н. Новгороді урядової звістки, інакше не можна їхати йому. І ждати йому довело ся ще більш тиждня, доки одержав він в свої руки формальний дозвіл їхати в столицю.

Мусимо розглянути, що робив Шевченко за останні дні свого перебування в Н. Новгороді. Може чи не „запивав“ він на радощах? Почалось ніби то з того.

Приятель і земляк його Товбич запросив його, актора Володимирова і якусь „голіну людину“ Сашу Очеретникову проїхати з ним за 75 верстов в село Мідівку. Тут були вони два дні і я гадаю, що

1) „Записки“, стор. 177.

2) „Основа“ 1862 кн. III.

тут не обійшло ся без випивачки. Тарас пише в своєму журналі 28 лютого: „Подорож наша була веселою і не без користи. Саша Очеретникова була огидлива і без милосердя пиячила і на кожній стації зражувала не розбираючи людей. Бідолашне і пропаче на віки, хоча і прекрасне створіння. Жахлива драма!“ — каже Тарас на сам кінець.

Першого березія прийшла і від міністра вн. справ звістка, що Тарасови можна їхати до Петербурга. А на другий день ластівкою весняною прийшов до його теплий, сердешний лист його „святої заступниці“. „Мої заповітні мрії справляють ся, — писала графиня Толстая: небавом я побачу вас, наш бажаний гостю, Тарасе Григоровичу! От уже тиждень як цар дозволив вам жити в столиці і вчити ся в Академії. Приїздить швидче! Більш неспроможна писати; з радощів та з нетерплячки руки тремтять“.

Але ще кілька день мусів Шевченко задержати ся в Н. Новгороді, і час той віддав переважно на перегляд свої „невольницької поезії“.

Річ повна, що під „невольницькою поезією“ він розумів свої українські твори, що понаписував на заслання. Тут виникає цікаве питання: звідкіль у поета взяли ся в Нижньому Новгороді його „невольницькі поезії? Річ запевне відома, що коли в квітні р. 1850 у його була зроблена ревізія паперів і його взяли в арешт, закинули спершу в каземат¹⁾, а потім заслали в Новопетровське, дак під час тієї ревізії у його забрали з українських віршів тільки вірші Певолівни „Свячена вода“, а власних його не взяли; бо Герн з ф. Лазаревським встигли забрати їх до себе ще до ревізії. Ті вірші укупі з иньчим Тарасовим добром зіставало ся у Герна. Йдучи на заслання до Новопетрівського, все-ж пак Тарасови не можна їх було взяти, то Герн і не дав би з обережності. З переписок поета з Броніславом Залеським відаємо, що увесь час, доки поета не визволено з неволі, — речі його, що заціліли від рук ревізорів, були в Оренбурзі у Герна. Знаємо, що Шевченко, як був в Астрахані, писав 10 серпня 1857 до Герна. Зміст того листу нам невідомий, листа того досі неоголошено, тай чи зацілів він у кого? Герни — чоловік і жінка повмирали. Я тієї думки, що в тому листі Шевченко прохав Герна вислати в Петербург на адресу Лазаревського його папери. Я певен, що Герн і вислав, але коли Тараса спинили в Н. Новгороді, то вже-ж не рука була Лазаревському пересилати ті папери до поета по почті; а коли й пересилати вже, дак хіба через певні руки. Коли-ж Герн не відіслав їх до Лазаревського так ледві чи відважив ся-б він переслати папери до Тараса по почті. Можна-б гадати, що він переслав їх через Круликевича. Останній вертав ся з за-

¹⁾ „Историческій Вѣстникъ“ 1886, кн. I.

слання з Сир-Дар'ї і їдучи через Н. Новгород, бачив ся 7 січня р. 1858 з Шевченком¹⁾. А 26 січня Тарас пише до Куліша, що українських поезій для друку у його є на добрих дві книжки; тільки перепиши, тай друкуй²⁾.

Одначе повстає й друга думка, може чи не більш певна.

Що у Шевченка не було тоді, як він прибув до Н. Новгорода, „невольницької поезії“, проти сього не можна змагати ся! Була-б вона у його, то-б він не гаяв ся нерегляпути її; дав би перевагу їй, а не „Матросу“ і де небудь згадав би про неї в своєму журналі; а то він про неї згадує вже в лютому, коли Шрейдерс-земляк і приятель його вернув ся з Петербурга 19 лютого і „привіз лист від Лазаревського³⁾“. Певне, що з тим листом Шрейдерс привіз і „невольницьку поезію“, бо 21 лютого поет „почав переписувати для друку свої вірші писані від року 1847 до 1858“⁴⁾.

Дак ото перебираючи свою „невольницьку поезію“, Шевченко 4--6 березія полагодив свою „Відьму“, „Лилію“ і „Русалку“.

7-го березія прийшов до його жандар, що відвозив в Вятку якогось неслухняного свому батькови сина капітана Шліпенбаха. Вертаючи до Петербурга, він довідав ся, що й Шевченко хоче їхати і прийшов, чи не хоче вкупі їхати, а він за 10 карб. доведе його до Москви. Всіма сторонами попутчик трапляв ся вигідний. Тарас поєднав ся з ним за ціну і другого дня попращав ся з нижегородськими приятелями і 8 березія о 3 годині після півдня рушив з Нижнього Новгороду.

XI.

Виїхали вони савьми: але пригріла весна і у Владимир приїхали на колесах. Тут на стації Шевченко зустрів старого свого знайомого Бутанова, що ото р. 1848 і 49 під його кермою плавав по Аралському озеру-морю. З того часу вони й не бачили ся. Тепер Бутанов їхав на береги Сир-Дар'ї. У Шевченка аж на серці похололо від самих споминок про ту пустиню⁵⁾.

В ночі о годині 11 наш поет дістав ся в Москву і заквартировав у якомусь готелю, а ранком знайшов квартиру Щенкина тай перебрив

¹⁾ „Записка“, стор. 158.

²⁾ „Основа“ 1862, кн. V.

³⁾ „Записка“, стор. 174.

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ *ibidem*, стор. 180.

ся до його. Ще в дорозі почало боліти у Тараса око; в Москві погіршало; розпухло, почервоніло і на лобі прикинулися прищі. Треба було до лікаря. Він вдався до свого нижегородського знайомого лікаря Ван-Путерена. Лікар, виписавши ліки, казав не виходити з хати приваймні цілий тиждень. „От тобі й столиця, — каже Тарас в журналі 11 березія: — сиди в хаті та дивись з вікна на старого, незграбного Пимена“.¹⁾

„Сам чорт простягся серед шляху, не пускає мене до вас“, — писав він тоді до Лазаревського.

Тимчасом дехто і з українських і з російських письменників, довідавшись, що поет в Москві, почали відвідувати його. Першим прийшов старий Михайло Максимович. „Молодіє дідусь, — каже про його Тарас в журналі своєму: — запустив вуси та і вус не дме“. А у вечері того-ж дня, 12. березія, зібралися до Щепкина відомі письменники того часу Афанасєв, Бабет і Кетчер. Щепкин прохав Тараса, не вважаючи на недуг і на завязане око, вийти до гостинної сьвітлиці. Вийшов Тарас. „Час до вечери хутко минув. Подали вечеру, сіли до столу, а я пішов до своєї келіді [бо лікар призначив йому дисту]. От клята хвороба!“ — гнівається Тарас. Дійсне хвороба не кидала його. Ван-Путерен поїхав до Нижнього, а Тараса передав якомусь своєму знайомому лікарю Німцю. Щепкин тимчасом покликав свого лікаря, професора Мина, відомого перекладника на мову російську Дантового „Пекла“.

Лишень 16 березія почало Тарасови лекшати, одначе лікарі, відвідавши хорого 17 березія, радили не виходити ще з хати. „Але я, — признається поет, — не послухався і у вечері нищечком відвідав свого старого друга княжну Варвару Репніну. Вона щасливо переімінила ся, буцім помолодшала і вдарила ся до ханишества“.²⁾

Річ певна, що і Репніна, як і Тарас „не ті стали“ бо „не ті годя!“ Десять років на обох лишили свій слід. Княжна бачила Шевченка останнім разом перед арештом його. „Тоді він був чоловіком молодшим, при здоровю; повно було у його надії на прише; тепер перед нею був трохи що не дідусь: твар покрита червоними плямами [добутки цингі], в очах погляд апатичний і увесь він зруйнований і фізично і морально“.³⁾

На превеликий жаль ніхто не лишив нам подробиць сього побачення в останнє. [Княжна по смерті Тараса жила ще тридцять років]. Княжна, коли її розпитували р. 1885 про те побаченнє, ка-

¹⁾ Церква в імі св. Пимена.

²⁾ „Записки“, стор. 181—183.

³⁾ „Кіевская Старина“ 1888 кн. X, стаття професора Миколи Стороженка.

зала, що подробиці за 30 літ ушпли в неї з пам'яті; але загальне вражіння було скорботне. І княжна і поет силковали ся „попасти в колишній тон“, та ні, вже: трудна річ! Десятилітнє заслання лежало між ними не переходимою розпругою! Княжні здало ся тоді, що „Шевченко зовсім вже потух!“

Властиво кажучи, дак тоді Шевченко ще не потух, але починав вже потухати. Святий огонь поезії не спроможен вже був палати тим полум'ям, яким він палав в „Кавказі“, в „Гретику“, в „Розритій могилі“ і в ин. Море тяжкого страждання залило те полум'я. Море нікому незримих сліз кривавих проковтнуло поета-художника тією пащею, яку скомпонували руки Дубельта та графа Орлова.

Певна річ, що і княжні і поетови не легко було бачити самі тільки останки того, що „проковтнуло море“. А проковтнуло вопо:

„Мое не золото-серебро,
Мої літа, — мое добро...
Тії незримії скрижалі,
Незримим писані пером...“

Недугуючи, Тарас скінчив переписування і прочитування своїх віршів з р. 1847 і жалкує, що нема з ким дотепним печитати їх. „Михайло Семенович, — каже він: — не суддя міні в сій справі. Він занадто пориваєть ся! Максимович просто благоловіє перед моїми віршами, Бодацький те ж. Треба буде підждати Куліша; сей хоча й жоретко, а інколи скаже правду. За те, коли ти хочеш збергти з ним добрі відносини, так не кажи йому правди“.¹⁾

Того-ж дня 18 березіля зазнав Тарас двичі такої втіхи, якої давно вже не зазнавав. Заїхали вони з Щенкином до Максимовича. Небавом вернула ся з церкви Максимовичка — „любє, гарне створіння, чпстий, незрушений тип землячки“. Вона заграла на роялі кілька українських пісень; а поет переписав їй на спомин свої вірші „Весняний вечір“.

У вечері Тарас був у старого приятеля професора Осипа Боданського і тут „досить набалакали ся про Славян взагалі, а про своїх земляків тим паче“.

Три дні в ряду Тарас коли й сам, а більш того, що з Щенкином, оглядує Москву і знайомить ся з видатнійшими московськими людьми того часу, як ото Бабєж, Кетчер, Якушкин, Заболин, і признаєть ся сам собі, що йому гріх нарікати на долю зате, що вона загальмовала йому поїздку до Петербурга. „Впродовж тиждня, — каже він, — я зустрів таких людей, що й впродовж кількох років не довелось би зустріти. Нема значить лиха без добра“). А день 22 березіля він називає „радіснійшим

¹⁾ „Записки“, стор. 183.

²⁾ „Записки“, стор. 185.

в радісних днів". Річ в тому, що поет сердечно шановав благого дідуся Сергія Аксакова; а останній теж сердечно любив і поважав нашого поета і за його твори і за його недолю і страждання. Тоді саме, як Шевченко був в Москві, старий Аксаков хоровав і нікого не приймав. Тим то Шевченко і не сподівався бачити ся з ним; а поїхав з Щепкином поклонити ся дітям його.

Скоро недужий дідусь довідався, що в господі у його такі великі таланти як Шевченко і Щепкин, він знехтовав лікарську заборону: нікого не приймати і казав попросити бажаних гостей до себе.

Перед Тарасом була „прекрасна, благородна, стариківська постать". Бачили ся вони кілька хвилин; „але, — каже Шевченко, — ті хвилини зробили мене щасливим на цілий день і на віки вони зіставуть ся в найясніших моїх споминах". За день поет ще раз провідав „чарівного старика". Аксаков просив його до себе на все літо в село: „Мабуть чи встою я проти такої спокуси! Хіба що запопадлива поліція не пустить".

Син Щепкина Микола 24. березія справляв бенкет вхідчин своєї книгарні і задав обід московським ученим і літературним знаменитостям. На отсей обід запросили і нашого поета. „Що за чарівні отсі люди, — записує Шевченко в своєму журналі: — молоді, жваві, вольні. Тут на обіді були Афанасєв, Чичерин, Мин, Бабст, Корш, Крузе, Станкевич, Кетчер і кілька иньчих. Зустрів ся з ними, буцїм з людьми давно знайомими, рідними!"

Другого дня старий Максимович задав обід на пошанованне Тараса і між иньчими покликав і своїх „ветхих деньми" товаришів-учених Шевирєва і Погодина. Шевирєв не сподобав ся Тарасови: „дїдок до нудоти солодкий". За обідом Максимович вславляв Шевченка власними віршами, саме на той злучай скомпонованими.

В останній день свого перебування в Москві, Шевченко ще раз їхав до Аксакових. Але старий спав і не поталанило поетови „поцілувати його прекрасну голову сиву". До 10-ої години вечера він сидів в родині Аксакових і „раював слухаючи свої рідні пісні, що співала доня Аксакова. Уся родина Аксакових, — записує Шевченко: — широчеречно спочуває Україні, її пісням і взагалі її поезії".¹⁾ По 10-ій

¹⁾ Іван Аксаков потім у своєму „Днї" , а ще більш в своїй „Руси" неприхильно стосовав ся до розвитку нашої мови і письменства. На те, щоб в елементарні школи на Україні завести народню мову, він зовсім не згоджував ся і змагав ся незгірш Каткова. А мову і письменство наше бажав, щоб обмежовали потребою задля „домашнього обихода". — О. К.—ий.

годині Іван і Константи Аксакови повезли Шевченка до відомого письменника Кошелева. Тут він спізнав ся і з головою тодішнього панславізму з Хомяковим, щб, по думці Івана Аксакова, в своїх віршах висловив „цѣлое славянское вѣроисповѣданіе“.¹⁾ Тутечки-ж був і старий декабрист князь Волконський. Останній „добродушно розповів деякі епізоди з свого 30-літнього заслання і додав, що ті з його товаришів, яких на заслання позакладали в самітні келії-тюрми, всі повмирали; а ті, щб жордовали ся по кільки вкуці, між ними і він, ті пережили свої муки“.

Нарешті Тарас зовсім одужав і 26. березія, попрощавшись з Щепкином і з його родиною, „забрав свою мізерію“ і рушив на залізницю. О годині 2-ій, „запакований в вагоні“, покинув гостинну Москву. „В Москві, — каже він в журналі 26. березія: — більш за все радовало мене те, щб між освіченими Москалями, найпаче в родині С. Т. Аксакова, зустрів я теплий привіт до себе і щире сплчуттє до моїх поезій...“²⁾

1) „Этнографическая выставка“. Москва 1867 р., стор. 251.

2) „Записки“, стор. 185 і 188.

В Ялті. 2—6 січня 1896 року.

